કર્મ—વિચાર : અનુક્રમણિકા :

જૈન તત્ત્વજ્ઞાન-ગ્રંથમાળા :

કર્મ : વિચાર :

ભાગ ૧ લો : ભાગ ૨ જો

બંધ : સત્તા :

ત્રીજી આવૃતિ : બીજી આવૃતિ :

૧૦૦૦

યોજક :

પ્રભુદાસ બેચરદાસ પારેખ :

પ્રકાશકો :
હિંમતલાલ પ્રભુદાસ પારેખ :
લલિતકુમાર પ્રભુદાસ પારેખ :

વીરસંવત્ ૨૪૭૪ : સંવત્ ૨૦૦૪ : સને ૧૯૪૮

મુદ્રક : હિન્દ પ્રિન્ટર્સ-લિમિટેડ રાજકોટ :

બન્નેય ભાગનું મૂલ્ય-૧-૨-૦

પ્રસ્તાવના

કર્મ ગ્રન્થ જેવા અતિગહન વિષયમાં પ્રવેશ કરવા માટે અતિ સરળતાથી સમજુતી આપનારા આ કર્મ–વિચાર નામના ગ્રંથની માંગ તેના રસિક વાચકો તરફથી અવાર નવાર રજુઆત કરી છે, પરંતુ પહેલા બે ભાગની એક પણ નકલ પાસે ન હોવાથી તે છાપવા શા ઉપરથી ? અને વાચકોને તે શી રીતે પૂરા પાડવાં ? એ પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હતો.

તેવામાં છાણીના જૈન પુસ્તક સંગ્રહમાંથી ભાઈશ્રી સુરેન્દ્ર ચુનીલાલ મારફત એક કોપી મળી આવી, જેના ઉપરથી સુધારો વધારો કરીને આ આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં આવી છે.

પહેલા બન્ને ય ભાગો ૦–૬–૦ આનામાં આપી શકાતા હતા પરંતુ ચારગણી મોંઘવારીના સમયમાં પણ–બન્નેયની કિંમત રૂા. ૧–૨–૦ વધુ પડતી જણાશે નહીં. આવા પુસ્તકો સસ્તામાં સસ્તા આપવાની ધારણા ઉપરના કારણે બર.-લાવી શકાતી નથી. મોટી સંખ્યામાં ખરીદીને ભેટ આપવાના ઇચ્છુક સજ્જનોને સેંકડે ઉચિત રીતે ઓછી કિંમતે આપવાની અમો ઇચ્છા ધરાવીએ છીએ.

રહી જવા પામેલી અશુદ્ધિઓ વાચકો સ્વયં સુધારી લઈ વાંચી શકશે. એવી આશા સાથે વિરમીએ છીએ.

અનંત બિલ્ડીંગ રૂમ નં–૬૦

પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ. મુંબઈ.

લી. પ્રકાશકો:

પ્રાપ્તિ સ્થાન:—યોજક: અને પ્રકાશકોના નિવાસસ્થાનો:

ભૂમિકા

હિંદુસ્થાનમાં સામાન્ય અભણમાં અભણ પ્રજા જનોને મોઢે કર્મ શબ્દ ઝટપટ આવતો આપણે સાંભળીએ છીએ. "જેવા મારા કર્મ" "કર્યા કરમ ભોગવ્યા વિના છુટકો નથી" વિગેરે.

તો, આ કર્મ શું હશે? તેનો કશો સ્પષ્ટ ખુલાસો જન સમાજને મળતો નથી. પરંતુ વંશપરંપરાથી કર્મ શબ્દ વાપરતા આવે છે. લોકો "કર્મ એટલે શું?" એ ભલે ન જાણતા હોય, પરંતુ તે શબ્દના પ્રયોગનો પ્રચાર ખૂબ વિચાર પૂર્વક થયેલો છે. અને તેની પાછળ મહત્ત્વની વિચારણા, સંશોધન તથા વિજ્ઞાન પણ છે, તેની પણ ભાગ્યેજ કોઈકને જ ખબર હશે.

કર્મ : ભાગ્ય : દૈવ : નસીબ : વિગેરે જુદા જુદા નામો કર્મનાજ છે.

"તેના ભાગ્યનો ઉદય સારો છે" "દૈવની ગતિ ન્યારી છે." "તમો નસીબદાર છો" વિગેરે વાક્ય રચના સર્વ પ્રકારના લોકોમાં પ્રચલિત છે.

નેપોલિયન બૉનાપાર્ટ જેવા બુદ્ધિશાળી માણસે પોતાનો વિજય થાય, તેને માટે કેટલા કેટલા વિચાર પૂર્વક પ્રયત્ન કરેલા હતા? છતાં **વૉટર્લુ**માં તેને નિષ્ફળતા મળી. અને **સેંટ હેલીના**માં લાંબા વખત સુધી કેદ ભોગવવી પડી અને ત્યાંજ મરવું પડ્યું. આમાં તેના પૂર્વકર્મની તેવી કોઈ અસરના પરિણામ શિવાય બીજું શું કલ્પી શકાય તેમ છે? જીવનમાં જાણતાં અજાણતાં થતી ભૂલો કોઈ પણ જાતના કારણ વિના કેમ થાય? અને એ ભૂલોનું પરિણામ તો ભોગવવું જ પડે છે. જો ભૂલનું પરિણામ ન ભોગવવું પડતું હોય, તો **નેપોલિયન બૉનાપાર્ટ**ને કેદમાં શા માટે રાખવો પડ્યો? અને ભૂલનું પરિણામ ભોગવવું પડતું જ હોય, તો ભૂલ પણ કોઈ પણ પ્રથમની ભૂલનું પરિણામ હોવું જ જોઈએ.

આ વિચાર સરણિ આપણને ભૂલોની પરંપરાના કારણોના મૂળ સુધી લઈ જશે, અને ત્યાં આપણા હાથમાં કર્મ સિવાય બીજું કાંઈ આવશે જ નહીં.

એવી રીતે ભૂલની પરંપરાનો વિચાર કરતાં છેવટે ટૂંકમાં ત્યાંથી પહોંચવું પડશે, તેવી રીતે એક માણસ સારા દેશ ને સારા કુટુંબમાં જન્મે અને ઉત્તરોત્તર તેના જીવનનો વિકાસ થતો જાય, ઉન્નતિ ઉપર ઉન્નતિ થએજ જાય, તેને સારા સંજોગો મળ્યેજ જાય. તેના મૂળમાં પણ છેવટે કર્મ હાથ લાગ્યા વિના રહેશે જ નહીં.

જોકે—આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો આવી કોઈ વાત કહેતા નથી. કેમકે—હજુ આ વાત તરફ તેઓનું લક્ષ્ય ગયુંજ નથી. કારણકે—વિશ્વ તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના મૂળ આધારભૂત મુખ્ય પદાર્થ આત્માજ હજુ તેમના હાથમાં આવ્યો નથી. ત્યાંસુધી તેમનું વિજ્ઞાન એટલું અપૂર્ણ અને પારણામાં પડેલી પૂણી જેવું તો છે, અને તેમાં હજુ તેઓને વિજ્ઞાનનો મુખ્ય પદાર્થ આત્માજ હાથ લાગ્યો નથી. જેથી એ સ્થિતિમાં એજ વિજ્ઞાન ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન આગળ ઘણેરું આગળ "સરસ્વ"ની સ્થિતિમાં છે.

આજકાલના પ્રચારક સાધનોથી તેની જાહેરાતો ભલે ગમે તેટલી મોટા પાયા ઉપર થતી હોય, તેટલા ઉપરથી તેની પાછળ કોઈ સંગીન ભૂમિકાનો પ્રેમ છે, એમ માનવાને કશુંયે કારણ નથી. ખરેખરી રીતે આજનું વિજ્ઞાન કેવળ બાલ્યાવસ્થામાં છે. અને તેની યુવાવસ્થામાં આવી શકે એવો સંભવ પણ નથી. માત્ર જનતામાં લોકોને આંધળી જાતને તો એક જાતનો ભ્રમ થઈ પડ્યું છે.

બંદરમાંથી મનુષ્ય જાત તરીકેનો વિકાસ ડાર્વિને જાહેર કર્યો છે અને આજે દરેક નિશાળોમાં એ શીખવાડાઈ રહ્યું છે. ગતાનુગતિકતા આજે એટલી બધી વધી ગઈ છે, કે તેને કોઈ પૂછનાર નથી. ડાર્વિન આજે જીવતો નથી. જીવતો હોત, તો આપણે તેને પૂછી શકત. કે—ભાઈ ડાર્વિન! મનુષ્યમાંથી વિકાસ પામીને કઈ જાતનું પ્રાણી ઉત્પન્ન થશે ? તેનો જવાબ તારી પાસે છે ? બાપુ ! જેમ મોઝલાંમાંથી દેડકાં, તેમાંથી વાંદરા, તેમાંથી

મનુષ્યો પ્રકટ્યા છતાં તેની પાછળની અને આગળની જાતિઓ જગતમાં જોવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે મનુષ્યની આગળની કોઈ જાત તો આવવાની ભાઈ ! કે મનુષ્ય થવું એટલે પ્રાણીજ સૃષ્ટિના વિકાસનો અંત આવ્યો. એમ તારો અભિપ્રાય છે ? આગળ કશો વિકાસ જ ન થાય ? કેમ ?"

આ પ્રશ્નોના તારી પાસે જવાબો છે ? ભાઈ !"

ખરી રીતે તેની પાસે તેના જવાબો જ નથી. એવી જ સ્થિતિ બિચારા ન્યુટનની પણ ઘણે અંશે છે. પરંતુ આજના યુરોપવાસીઓની આમ હાલત એવી છે, કે "આપની કરણી તે આપણી અને બીજાની કરણી તે કુકરણી." આ દશામાં તેને સમજાવવાની કોશિશ વ્યર્થ છે. અનુપરી વાંદરાને શીખામણ આપવા ગઈ અને તેના જેવા હાલ થયા હતા. હાલ આપણું થાય. કારણ કે આજે તેની પાસે તે કારણે બોધ ખાલાક છે.

નહિંતર, એક અમેરીકન પ્રખર વિદ્વાને ડાર્વિનની પૂરતી ખબર લીધી છે, અને ટાઢા પહોરના ગપ્પીદાસ તરીકે તેને જાહેર કર્યો છે. ઉપરાંત—"કોઈ પણ પ્રાણી જાતિ પોતાની જાતિમાંથી જ વિકાસ પામે છે, માનવ માનવમાંથી વિકાસ પામે છે." એવો સિદ્ધાંત પ્રમાણભૂત પુરાવાથી સિદ્ધ કર્યો છે. આ વિદ્વાને માત્ર ડાર્વિન સામે બખાળા કાઢ્યા છે, એમ નથી. પશુ ઇતિહાસ: સંશોધન: પ્રવાસ: અને વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો વગેરે વિશાળ સામગ્રીને આધારે એ બધું સિદ્ધ કરીને પોતાના વિશાળ ગ્રંથોમાં જાહેરમાં મૂક્યા છે.

છતાં આપણી નિશાળોમાં તો ડાર્વિન અને એચ. જી. વેલ્સ જેવા તેના અનુયાયીના ગ્રંથોના આધાર ઉપર લખાયેલા પાઠ્યપુસ્તકો હવે તો મુંબઈ જેવા શહેરમાં પ્રાથમિક વર્ગોમાં સરકારે ચાલતા કર્યા છે. આનું પરિણામ એ આવે છે, કે આપણાં બાળકો પહેલેથી જ આપણી પરંપરાના સત્યજ્ઞાનથી તદ્દન વંચિત રહેતા પામે છે.

ભારતના દરેક પ્રાચીન દર્શનો કર્મનો તો સ્વીકાર કરતા જ આવ્યા છે: ભારતના દરેક મુખ્ય દર્શનોના સાહિત્યમાંથી કર્મ

અને તેની અસરનું પ્રતિપાદન કરનારા અનેક અવતરણો આપણને મળી શકે છે. પરંતુ વિસ્તાર ભયથી અમે તે અહીં ટાંકતા નથી.

વેદાનુયાયિ વૈદિક સાહિત્યમાં પણ કર્મની વાતો મળે છે. અને તે ક્રિયમાણ: સંચિત: અને પ્રારબ્ધ: રૂપે વર્ણવાયેલ છે. કર્મ શબ્દના બે અર્થ તો ભાષાશાસ્ત્રમાં પ્રસિધ્ધ છે:—

૧ કર્મ એટલે ક્રિયા: પ્રવૃત્તિ: ૨ કર્મ એટલે કર્તાએ કરેલી ક્રિયાનું ફળ જેને લાગુ પડે, તે.

જેમકે—દોડવું, જવું, ખાવું, વિગેરે ક્રિયારૂપ કર્મ છે. અને "છોકરો કાચ ભાંગે છે." "છોકરો લાડુ ખાય છે." વિગેરેમાં: કાચ કે જેના ઉપર ભાંગવાની તુટવાની—ભંગાણ થવારૂપ અસર થાય છે.

અને લાડુ. કે જેના ઉપર ખવાવાની ક્રિયાની—ખવાઈ જવારૂપ અસર થાય છે. તેથી તે કાચ: અને લાડુ: કર્મો છે.

ત્યારે વૈદિક સાહિત્ય — ક્રિયારૂપે કરાતી પ્રવૃત્તિને ક્રિયમાણ કર્મ કહે છે.

અને તે સંચિત થાય છે. અને કાળાંતરે તે ફળ બતાવે છે. ત્યારે તે પ્રારબ્ધ રૂપે કહેવાય છે.

ત્યારે "સંચિત એટલે શું એકઠું થાય છે? ક્યાં એકઠું થાય છે? કેવી રીતે તે ફળ બતાવે છે? પ્રારબ્ધ રૂપે કેમ બને છે?" આ વિગેરે પ્રશ્નોના કશાયે વિગતવાર ખુલાસા જણાતા નથી.

કાંતો તે જાતનું સાહિત્ય નષ્ટ થયું હોય. નષ્ટ થયું હોય, તો પણ કેટલાક ફકરા આજે મળવા જોઈએ. પરંતુ તેમાંનું કાંઈ જણાતું નથી. ભારતના પ્રાચીન વૈદક ગ્રંથ ચરક સંહિતામાં પણ કર્મની વાત કાંઇક વિગતવાર આપી છે, અને "પૂર્વભવના કર્મ લીધે થતા રોગો કર્મના ક્ષયથીજ નાશ પામે છે" એમ પણ જણાવ્યું છે.

નિર્દિષ્ટં દૈવ-શબ્દેન કર્મ યત્ પૌર્વ-દેહિકમ્ ।
હેતુસ્તદપિ કાલેન રોગાણામુપલભ્યતે ॥ ૪. ૧૧૬.
નહિ કર્મ મહત્ કિંચિત્ ફલં યસ્ય ન ભુજ્યતે ।
ક્રિયા-ઘ્ના: કર્મજા રોગા: પ્રશમં યાન્તિતત્ ક્ષયાત્ ॥ ૪. ૧૧૭.

અર્થ:- "પૂર્વ ભવના શરીરથી કરાયેલું અને દૈવને નામે ઓળખાતું કર્મ પણ રોગોનું કારણ બને છે. પરંતુ જ્યારે કર્મો ફળ રૂપે ભોગવાય, ત્યારે લાંબાકાળે તે સમજાય છે. ૪.૧૧૬

એવું કોઇ પણ નાનું કે મોટું કર્મ નથી. કે જેનું ફળ ભોગવ્યા વિના રહી શકાય છે. ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવામાં આવે પણ કર્મનો નાશ થાય છે, ત્યારે જ તે રોગ મટે છે." ૪.૧૧૭.

આ રીતે કર્મના સંબંધમાં વૈજ્ઞાનિક ભૂમિકા ઉપરના ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

પરંતુ, જૈન શાસ્ત્રોમાં-કર્મના વિજ્ઞાન વિષે બહુજ મોટા મોટા ગ્રંથો છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં જે ગ્રંથોનાં નામો મળે છે, તેની શ્લોકોની સંખ્યા મેળવીએ, તો કરોડોની સંખ્યા થાય છે. પરંતુ તે જવા દઇને, આજે કર્મ વિષેના મળતા સાહિત્યના ગ્રંથોની શ્લોક સંખ્યા ગણીએ તો તે પણ લાખોની સંખ્યામાં થવા જાય છે. એટલું વિશાળ પાયા ઉપર કર્મના વિચારોને લગતું સાહિત્ય આજે વિદ્યમાન છે. કર્મને લગતી બારીકમાં બારીક વાતો તેમાં એટલી બધી છે કે-જીંદગીભર તેનો સ્વતંત્ર રીતે અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો પણ પૂરો થાય તેમ નથી.

જૈન શાસ્ત્રોમાં કર્મના વિચારને લગતું સાહિત્ય માનો કે આખા જગતના ક્ષણેક્ષણના નાના મોટા તમામે તમામ ત્રિકાળમાં બનતા બનાવોના કારણો અને સંજોગોનું એક ચોકકસ માપકયંત્ર થરમામીટર-હોય તેમ જણાય છે.

દરેક જગતના દરેક દરેક પદાર્થોની વિવિધ પરિસ્થિતિઓના કારણોનું તો સંપૂર્ણ માપ પૂરું પાડે છે.

"અમુક માણસ કાળો કેમ? ઠીંગણો કેમ? ઉંચો કેમ? આંધળો કેમ? કાણો કેમ? ઝાડના પાંદડાં લીલાં કેમ? મરચું તીખું કેમ? શેરડી ગળી કેમ? પક્ષિ ઉડે છે કેમ? સૂર્ય તપે છે કેમ? ચંદ્ર શીતળ કેમ? પાણી પ્રવાહી કેમ? અને મધમાખી આટલી હોંશીયાર કેમ? તે દરેકના કારણો પદ્ધતિસર-જૈન કર્મ ગ્રંથનો પ્રખર અભ્યાસી બરાબર કહી શકે. "તેમાં ફેરફાર કેમ કરી શકાય? કયા કર્મની અસર

કેમ ભૂંસી શકાય?" તેના ઉપાયોનો ક્રમ પણ તે પ્રધાનસર બતાવી શકે છે.

આટલી ઝીણવટ એ ગ્રંથોમાં અતિ સંક્ષેપમાં છતાં અતિ વિશાળતાથી મળી શકે છે.

તેમાં સામાન્ય રીતે સરળતાથી પ્રવેશ કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શક રૂપે આ કર્મ વિચાર નામના ગ્રંથના જુદા જુદા ભાગો રચવામાં આવેલા છે.

૧લા ભાગની આ ત્રીજી આવૃત્તિ છે. **બીજા ભાગની** બીજી આવૃત્તિ છે. અને **ત્રીજા ભાગની** બીજી આવૃત્તિ પ્રસંગે કાઢવાની ધારણા છે. અને તક મળશે, તો આગળના ભાગો તૈયાર કરવાની પણ ભાવના છે.

આ નવી આવૃત્તિમાં કેટલોક વધારો તથા કેટલુંક સ્પષ્ટીકરણ વધારવામાં આવેલ છે. તે આ પુસ્તકના પહેલાના વાચકો જોઈ શકશે.

જેમ બને તેમ સરળતા લાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. છતાં વિષયની ગંભીરતાને લીધે ક્યાંક કઠિનતા કે અસ્પષ્ટતા રહેવા પામી હશે. તે તરફ અમારું લક્ષ્ય દોરવાથી હવે પછી તેમાં ઘટતો ફેરફાર કરીશું.

આ કર્મ વિચાર લખવામાં બહારના દ્રષ્ટાંતો લેવા પડે છે અને વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવા માટે અનેક કલ્પિત ઘટનાઓ ઘટાવવી પડે છે. એમ કરતાં કર્મશાસ્ત્રના અભિપ્રાયોથી કાંઈ વિપરીત બન્યું હોય, તો તે દોષથી અમો અમારા અંતઃકરણને મુક્ત રાખવા ઈચ્છીએ છીએ. જેમ તેમ કરીને શાસ્ત્રોથી વિરુદ્ધ કાંઈ પ્રતિપાદન કરવાની અમારી ઈચ્છા નથી. માત્ર સમજુતી ખાતર નિર્દોષ ભાવે પ્રયાસ કરવા જતાં પણ કોઈ દોષના ભાગીદાર થવાતું હોય તો તેની ક્ષમા યાચી વિરમીએ છીએ.

ગોલવાડ :
મહેસાણા :
૨૦૦૪ ફાગણ શુ. ૮ :

પ્રભુદાસ બેચરદાસ પારેખ

ૐ અર્હમ્

કર્મ — વિચાર.

ભાગ ૧ લો : બન્ધ :

યોજક :
પ્રભુદાસ બેચરદાસ પારેખ.

મઙ્ગલમ્

[આર્યા - છન્દ :]

આદિ - નિયન્તા : ભ્રાતા :
વિશ્વ - પિતા : ને શિક્ષિત - માનવના :
આદિ - ધર્મ - પ્રણેતા :
ઋષભ - જિન : ને જગ - વન્દના. ૧.

પાઠ ૧ લો :

વિષય :

જગતની વિચિત્રતા અને તેના કારણો જાણવાની ઈચ્છા.

મહાશય! વિદ્યાર્થિ બંધુઓ!

તમે કોઇ વખત હસો છો? રડો છો? માંદા પડો છો? હુલ્લેરમાં આવી જઇ મનમાં આનંદ અનુભવો છો? તમને કોઈવાર બ્હીક લાગી છે? કે વ્હાલાના વિયોગે શોકાતુર થયા હો એવું તમને યાદ છે? અને એના મૂળ કારણો જાણો છો?

ના, જી!

લૂલા, લંગડા, બ્હેરા, અભિમાની, મહાચતુર, ભીખ માગતા ભીખારી, દાન આપતા શેઠ શાહુકાર, રાજા, મહારાજા, ને મજુર તરીકે જીવન ગાળતા મનુષ્યો તમે જોયા છે?

હા, જી! ઘણાએ.

તમારું શરીર કેવું દેખાવડું છે? તમે સારો પોષાક મેળવી શકયા છો, તમારું કદ જોઇએ તેવું માપસર ઊંચું

છે. તમારું મ્હોં દરેકને ગમે તેવું છે, વારૂ ! તમે એવા પણ માણસો જોયા હશે, કે જેઓ કાળા, કદરૂપા, ઠીંગણા અને ગંદા હોય છે. તેની સાગે જોવાનું કે તેમની સાથે બોલવાનું પણ ઘણાઓને ગમતું નથી.

હા, એવું પણ ઘણી વખત જોવામાં આવે છે.

ઉપર કહેલી ઘટનાઓ મનુષ્યોના જીવનમાં તમેજુએ છો: એટલું જ નહિં, પરંતુ તેવા જુદાજુદા બનાવોથી દુનિયામાં અનેક જાતની "વિચિત્રતા" પણ જુઓ છો કે ?

હા.

એ "વિચિત્રતા" શાથી હશે ? તેનું "કારણ" કાંઈ સમજો છો ?

ના.

× × ×

તમારા શરીર તરફ એક વખત નજર કરો–આંખ, કાન, નાક, હાથ, પગ, મ્હોં, પેટ વિગેરે કેવા છે ? તેનો ખ્યાલ કરો. એવા બીજે કયાંય તમે જુવો છો ?

હા, અરે ! દરેક માણસને મારા જેવાં જ હાથ, પગ, વિગેરે છે. કયાં કોઇ જાતનો ફેર છે ?

ઠીક, દરેકના હાથ, પગ વિગેરે અવયવો આપણે જોઇએ છીએ, તે કયા કારખાનામાં બન્યા હશે ? તેનું કારખાનું તમે કયાંયે જોયું છે ?

ના.

એ શેમાંથી બનાવ્યા હશે ? કઇ વસ્તુની મેળવણીથી બનાવ્યા હશે ? કોણે એ મેળવણી કરી હશે ? ઘાટ સરખા

થાય, અને તે દરેક અવયવો વળી સૌ સૌના ઠેકાણે ગોઠવાઈ જાય, એવી રીતે કોણે બરાબર માપીને ગોઠવ્યા હશે ? આંખો પગમાં કેમ ન પેસી ગઇ ? નાક પીઠમાં કેમ નહીં ચોંટી ગયું હોય ? જીભ ગોઢામાં જ કેમ ?

આપણું શરીર જે વસ્તુઓનું બનેલું જણાય છે, તેવી વસ્તુનો પાક કે નિપજ કોઇ દેશમાં થતી હોય, તેવું તમે સાંભળ્યું છે ?

ના !

* * *

તમે ખાધેલી રોટલી કયાં જતી હશે ? તે જ રોટલી કે તેના ટુકડા કદી તમે ફરીથી જોઇ શકો છો ?

ના !

કેમ ? તેનું શું થતું હશે ?

કાંઇ સમજાતું નથી.

ઉપર કહેલા દરેક બનાવોના કારણો તમે જાણતા નથી, છતાં માત્ર તમારી એ બાબતો જાણવાની ઇચ્છા અને મહેનત હોવી જોઇએ. પરંતુ તમારી વિચાર શક્તિને કામે લગાડશો, તો તમને આપોઆપ કેટલુંક સમજાશે, અને આ પુસ્તક તમને એ સમજવામાં પૂરતી મદદ કરશે.

મુદ્દા

(૧) જગતની વિચિત્રતાનો ખ્યાલ.

(૨) વિચિત્રતાનું કારણ, અને તે જાણવાની ઇચ્છા [જિજ્ઞાસા]

પાઠ ૨ જો.

જડ: અને ચૈતન્ય:

ગયા પાઠમાં દુનિયાની આ બધી વિચિત્ર ઘટનાઓનું કારણ સમજવામાં મદદ કરવાનું મેં માથે લીધું છે, તો હું તમને સમજ પડશે, તે રીતે સહેલાઇથી, અને સચોટ મુદ્દાથી સમજાવું છું.

આવો. જુઓ તો, આ શું છે?

આ કબાટ છે.

આ બીજું શું પડ્યું છે?

મોટો પત્થર ભીંતને અઢેલીને પડ્યો છે.

એમાં અને તમારામાં શું શું મળતું આવે છે? તે તમે સમજી શકતા હો, તો કહો.

મારામાં ને એનામાં "ઘણું સરખાપણું" છે; હું ઉંચો છું, કબાટ પણ ઉંચો છે. હું ઉભો છું, એ પણ ઉભો છે. મારમાં પોલાણુ છે, તેમ એમાં પણ છે. રોજ સાજ ધક્કો વાગતાં અમારા બેમાંથી કોઈ પડી તેમ નથી. રંગમાં પણ અમે મળતા ધારીએ, તો ળી શકીએ તેમ છીએ. મને તો એમજ લાગે છે, કે

અમે બન્નેય એકજ જાતના છીએ, અને તદ્દન મળતાજ છીએ. આપણે તેને આડો પાડી સુવાડીએ, તો, તે પણ મારી માફક આડો સૂઇ શકે.

× × ×

ઠીક, તમારા બન્નેયમાં કાંઈ "ફેર–તફાવત" જુઓ છો ? જરા વિચાર કરવાનો હું તમને વખત આપું છું. જો તમારા બન્નેયમાં કાંઈ ફેર હોય, ને તમે સમજી શકતા હો, તો બરાબર વિચાર કરીને કહો.

ઓહો ! મોટો ફેર છે. કયાં એ ? કયાં હું ? એ એકજ ઠેકાણે પડ્યો રહે છે. હું ચાલું છું, બેસું છું, ઉઠું છું, બોલું છું, વાતો કરું છું, ખાઉં છું, પીઉં છું. એમ અનેક કામો હું "મારી મેળયે" કર્યા કરું છું. એમાંનું એક પણ કામ આ કબાટ કે આ પત્થર કરી શકે તેમ નથી. મેં કદી તેમ કરતા એઓને જોયા નથી.

મને કોઇ લાત મારે, તો મને તે વાગે, ને મારા મનમાં ગુસ્સો આવી જાય છે. પરંતુ, આ કબાટને ગમે તેટલું મારવામાં આવે, તો પણ કંઈ નહીં. "પત્થર ઉપર જાણે પાણી." લો જુઓ, આ મેં પગની ઠોકર લગાવી. પણ બોલે જ કોણ ? તો પછી સામે મારવાની તો વાત જ શી ? મને લાગે છે, કે–"એને લાગતું જ નહિ હોય." અથવા "એના મનમાં કાંઇ આવતું જ નહિ હોય." એનામાં કોઇ પણ પ્રકારની મારા જેવી "લાગણી" જ જણાતી નથી. ખરું કહું તો–તેનામાં

"લાગણી—સ્ફૂર્તિ" જ નથી. ને મારામાં છે. આ અમારા બન્નેયમાં મોટો "ફેર" છે.

વાહ ! ધન્ય છે, તમારી વિવેક [વ્હેંચણ કરનારી] બુદ્ધિને ? ઠીક પૃથક્કરણ કર્યું. પણ આ ઉપરથી તારણ શું નીકળે છે ? તે હવે હું સમજાવું છું.

(૧) તમે તેની સાથે અમુક બાબતમાં મળતા આવો છો. અને

(૨) અમુક બાબતમાં જુદા પણ પડો છો. જે જે બાબતમાં મળતા આવો છો, તે બાબત તમારી અને એની એક જ સરખી છે. જે બાબતમાં જુદા પડો છો, તે બાબત તમારામાં છે, પણ કબાટમાં નથી, અને કબાટમાં છે, તે તમારામાં નથી. માટે જ તમારા બેમાં ફરક જણાય છે.

હા, જી ! એમ જ.

× × ×

એટલે એની બનાવટ " એક જ જાતની વસ્તુથી થઇ જણાય છે. અને તમારી બનાવટ બે જાતની વસ્તુથી થઇ છે " એમ આપણા મનમાં સ્હેજે સમજાઇ જાય છે.

બરાબર ન સમજાયું.

લ્યો, હમણાં જ સમજાવું.

× × ×

" અમુક માણસ મરી ગયો " એવા શબ્દો તમે સાંભળ્યા છે ?

હા.

કોઇ વખત મરી ગયેલા માણસ પાસે ગયા છો? અને તેને જોયો છે?

હા.

તેની અને તમારી સરખામણી કરશો, તો તમને માલૂમ પડશે, કે "તમારા જેવુંજ એનું શરીર છે" પણ "તમરા જેવા કામ તે કરતો નથી." તેમજ, જેમ તમને "લાગણી થાય છે" તેમ તેને "લાગણી થતી નથી."

વધારે તપાસ કરી હશે, તો એ પણ માલૂમ પડ્યા વિના રહ્યું નહીં હોય, કે-તે મરી ગયેલા માણસને લાકડાનો મોટો ઢગલો સળગાવીને તેમાં સળગાવી દે છે, છતાં જરા પણ બૂમ પાડતો નથી, ભાગનાસ કરતો નથી, ને એક પણ શબ્દ બોલતો નથી. આ કબાટની માફક જ તે પણ "લાગણી વિનાનો જ" જણાયેલ છે કે?

હા, જી!

એ મરી ગયેલા માણસને તમે કદી તમારી માફક કામ કરતો જોયેલો ખરો?

હા, ઘણી વખત તે પોતાની દુકાનનું, ઘરનું કામ કરતો હતો, મારી માફક જ ખાતો-પીતો હતો. પરંતુ લોકો જ્યારે તેને "મરી ગયો" એમ કહેવા લાગ્યા, ત્યાર પછીથી તેણે કશું ય કર્યું નથી. અને કોણ જાણે શા કારણથી, પણ તદ્દન "લાગણી વિનાનો" થઇ ગયો હોય, તેવો જણાતો હતો.

તમે અને તે માણસ એક વખતે સરખી સ્થિતિમાં હતા, ને પાછળથી તે માણસ અને આ કબાટ, એ બન્નેય સરખી સ્થિતિમાં આવ્યા ? એવું જ બન્યું લાગે છે ને ?

હા. એમ જ થયું લાગે છે.

એટલે, તે માણસમાં પ્રથમ તમારી પેઠે શરીર અને લાગણી એ બે વસ્તુઓ જોવામાં આવતી હતી, ત્યારે તમે બન્નેય સરખા હતા. ને જ્યારે તેમાંથી એક બાબત – લાગણી – ઓછી થઇ, અને માત્ર શરીર રહ્યું, ત્યારે "કબાટ જેવો હોય" એવો તે થઈ રહ્યો ને ?

કેમકે – તમારામાં લાગણી છે, ને તે માણસમાંથી લાગણી ચાલી ગઇ છે. કબાટમાં બિલકુલ લાગણી છે જ નહિ. એટલે પછી તે અને કબાટ બન્નેય સરખા થયા ને ?

હા, જી ! એમજ

× × ×

"લાગણીને" અમે અહીં "ચેતન્ય" કહીએ છીએ.

તમારામાં "ચેતન્ય છે, અને મરેલા તે માણસમાંથી ચેતન્ય ચાલ્યું ગયું છે. અને આ કબાટમાં ચતન્ય નથી જ.

જેમાં ચૈતન્ય નથી, તેને અમે "જડ" કહીએ છીએ.

ત્યારે શું આ ટેબલ, ખુરશી, મકાન, હોલ્ડર, ખડીઓ, બધાં યે જડ છે ?

હા. એ બધાં યે "જડ" છે. અને પેલો માણસ મરી ગયો, તેનું શરીર પણ જડ હતું.

લાગણી વિનાની દરેક વસ્તુ "જડ." સમજ્યા કે?

જરા વિચાર કરો. આવી "જડ" વસ્તુઓ: અને ચૈતન્યવાળી-લાગણીવાળી" વસ્તુઓ: સિવાય દુનિયામાં તમે બીજું કાંઇ જોઇ શકો છો?

ના. ખરેખર, જે જોઉં છું, તે દરેક "જડ: કે ચૈતન્ય: વાળી વસ્તુના વર્ગમાં જ" સમાઈ જાય છે.

× × ×

ચૈતન્યવાળા પદાર્થોને તો કે "શરીર" કહેવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાંથી જ્યારે ચૈતન્ય ચાલ્યું જાય છે, ત્યારે તે પણ કમાટ જેવું જડ જ સમજવો. એટલે શરીર, એ જડ: છે. અને તેમાં રહેલું ચૈતન્ય: એ એક જતી આવતી બીજી કોઈ વસ્તુ છે. એમ સાબિત થયું?

હા. બરાબર. બરાબર સાબિત થયું ને?

આ પાઠમાં કઈ બે વસ્તુઓ સાબિત થઈ?

"જડ: અને ચૈતન્ય:"

પરંતુ, સાહેબ! "લાગણી [ચૈતન્ય]" એ શું હશે? કયાંથી આવતી હશે?

સાંભળો, આ દરેક બાબતના ખુલાસા આગળ ઉપર આવશે. હાલ, પ્રશ્નો પૂછવાની ઉતાવળ કરશો નહિ.

મુદ્દા

૧ જગતમાં ચૈતન્યવાળી-લાગણીવાળી: અને જડ-ચૈતન્ય વિનાની: એ બે જાતની જ વસ્તુઓ મળે છે.

૨ આપણામાં ચૈતન્ય છે, એટલે આપણે ચૈતન્યવાળી વસ્તુઓમાં ગણાઇએ છીએ.

૩ આપણામાંથી ચૈતન્ય ચાલ્યું ગયા પછી, આપણું શરીર જડ કહેવાય છે.

૪ કબાટ, ખુરશી, વિગેરે વિગેરે જેમાં લાગણી ન હોય, તે દરેક વસ્તુઓ જડ છે.

પાઠ ૩ જો :

ચૈતન્ય : લાગણીના તરંગો:

ગયા પાઠમાં આપણે ચૈતન્ય અને જડ વિષે શીખી ગયા છીએ. ચેતનાઃ ચેતનશક્તિઃ જાણવાની શક્તિઃ જ્ઞાનાદિ શક્તિઃ અને લાગણીઃ વિગેરે ચૈતન્યના અનેક નામો છે.

આપણે જે જે કામો કરીએ છીએ, તે દરેક ધારણા પૂર્વક કંઈક સમજીને કરીએ છીએ. જેમ કે – ખાવાની ઈચ્છા થઈ, એટલે જમવા બેસીએ છીએઃ સાપ જોઈ પાછા હઠિયે છીએઃ નવી ચીજ જોઈ લેવાનું મન કરીએ છીએ, કપડાં જોઈ પહેરવા માંડીએ છીએ; ને લાડુ જોઈ ખાવા લાગીએ છીએ: આમ આપણું શરીર જે જે કામ કરે છે, તે દરેક વિવેક બુદ્ધિથી કરે છે. કબાટ તેમ કરતો જ નથી. કારણ કે–તે "જડ" છે, આપણામાં ચેતના શક્તિઃ ચૈતન્યઃ લાગણીઃ છે, તેથી દરેક કામો વિવેક પૂર્વક કરીએ છીએ, એટલે–

" બુદ્ધિ પૂર્વક અને અંધારણસરની રીતસરની હીલચાલમાં ચૈતન્ય શક્તિ ખાસ મદદગાર છે."

આ બાબત તમારા મગજમાં બરાબર ઠસી કે ?

હા.

ઉપર પ્રમાણે જે નિયમ ઘડ્યો, તે ન માનતો હોય, એવો કોઇ પણ વિચારશીલ મનુષ્ય દુનિયાની સપાટી ઉપર જન્મ્યો જ નથી, એમ મારી ચોક્કસ ખાત્રી છે. પછી ભલે, ચૈતન્યના વિશેષ વિવેચનમાં અનેક મતભેદો હોય. પણ "તે શકિત છે, અને તેના વિના જગત્‌માં ચાલી શકે તેમ નથી." એમ તો દરેક માને છે જ.

× × ×

તમે થોડીવાર પહેલાં કહેતા હતા, કે – "હું અને કબાટ સરખા છીએ" અને હવે કહો છો, કે – "અમારા બન્નેયમાં ઘણો ફરક છે" એમ બે વાત કેમ કરો છો ?

પહેલાં મને એમ સમજાતું હતું, પછી આપે સમજાવ્યું એટલે મારે મારી વાત ફેરવવી પડી.

મેં જે વાત સમજાવી, તે કોણ સમજ્યું ?

તે અમે સૌ સમજ્યા છીએ.

પણ, તમે સૌ એટલે શું ? કોણ સમજ્યું ? એ મારો પ્રશ્ન છે. તમારા હાથ સમજ્યા ? પગ સમજ્યા ? કે નાક સમજ્યું ? કોણ સમજ્યું ? તે કહો.

અમારું શરીર સમજ્યુ.

તમારું શરીર સમજી શકતું હોય તો, આ કબાટ કે મડદાનું શરીર કેમ ન સમજી શકે ?

તે ન સમજી શકે, કેમકે–તે બન્નેયમાં ચૈતન્ય નથીઃ લાગણી નથીઃ લાગણી હોય, તે સમજી શકે.

તો શું તમારી લાગણી મારી બધી વાત સમજી શકી ? તમારી લાગણી એટલે કોની લાગણી ?

તમારા શરીરની ? હાથની ? પગની ? કોની લાગણી સમજી શકી ? શરીર તો સમજી શકતું નથી. તો હાથ પગ શી રીતે સમજી શકે ? "અમારી લાગણી" એટલે કોની ? એ સવાલ બરાબર ઉભો થાય છે. લાગણી શરીરની નથી. જો શરીરની હોય, તો શરીરને છોડીને તે ચાલી જાય નહીં. તો કોઇ દિવસ દુનિયામાં મડદું જોવામાં જ આવી શકે નહીં. લાગણી કોની ?

પ્રશ્ન બરાબર છે. આપે અમને બરાબર ગુંચવણમાં નાખી દીધા.

તમને ગુંચવણમાં નાંખવાનો મારો જરા પણ ઇરાદો નથી. તમારી જીજ્ઞાસા વૃત્તિને ઉત્તેજવાનું મને મન થાય છે. પણ ગુંચવણમાં નાંખવાની ઇચ્છા થતી નથી.

થોડીવાર પહેલાં તમે મને ટપ ટપ જવાબ આપતા હતા. અને હવે વિચારમાં પડી ગયા. ખરુંને ?

હા, જી ! અમારા મનમાં અનેક તર્કો આવે છે, અને ચાલ્યા જાય છે, નવા નવા તર્ક ઉઠે છે, અને બેસી જાય છે, જવાબ આપતા હતા, ત્યારે અમે આનંદ, હર્ષ, ઉત્સાહ અને હોંશીઆરીની લાગણી અનુભવતા હતા.

હવે જાણે દબાઈ ગયા હોઇએ, કશીયે ગતાગમ વિનાના હોઇએ, અને બધું ભૂલી જઇને-" લાગણી કોની ? " એ પ્રશ્નના જવાબમાં અનેક તર્ક – વિતર્ક લાવી ચિંતાભરી લાગણી અનુભવી રહ્યા છીએ.

પહેલી લાગણી કયાં ગઈ ? અને બીજી લાગણી આવી કયાંથી ?

આપણો એ પ્રશ્ન પણ ખરો છે, કેમકે-એકની એક લાગણી આખો દિવસ કાયમ રહેતી નથી. ઘડીકમાં માણસ હસે છેઃ ઘડીકમાં ક્રોધ કરે છેઃ ઘડીકમાં ઉંઘે છેઃ ઘડીકમાં બોલ બોલ કરે છેઃ એમ આખા દિવસમાં અનેક લાગણીઓ જાગે છે, અને શમે છે. એકેય લાગણી કાયમ રહેતી નથી. તો એ કયાંથી આવે છે ? અને એ કયાં જાય છે ? આપેય પ્રશ્ન ખરેખરો છે. આપે હવે તો અમને ખૂબ ગુંચવણમાં નાંખ્યા.

કહો તો કે–શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને શરીમાં જ સમાઇ જાય છે.

ના, એમ કેમ કહેવાય ? શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને શરીરમાં સમાઇ જાય છે, એ ખરું. પણ શરીરને પોતાને તો લાગણી છે જ નહીં, એ તો આપણે ગાઇ વગાડીને બરાબર આગલા પાઠમાં નકકી કર્યું છે. એટલે એ લાગણીઓ શરીરની તો નથી જ. પણ, શરીરમાં એવું કાંઇક ભરાયેલું છે, કે–તેમાંથી એ લાગણીઓ ઉઠતી હોવી જોઇએ, અને તેમાં જ સમાઇ જતી હોવી જોઇએ, એમ લાગે છે.

વાહરે ! વાહ ! ખૂબ કરી, શરીરમાં કાંઇક ભરાયું હોવાની તમેય નવી શોધ કરી. તમે જો ભારત બહારના પ્રદેશમાં કયાંક જન્મ્યા હોત તો, મોટું ઇનામ તમને આ શોધ બદલ મળત. આ દેશમાં તો એવી શોધ કરનારા ઘણાયે પાકી ગયા છે, એટલે આવી શોધનું બહુ મહત્ત્વ અને તેમાં ખાસ નવિનતા ન હોવાથી તમને કોઈ ઇનામ આપવા તલપાપડ થઇ જવાની ઉતાવળ કરે તેમ નથી.

અમને આ સમજવાનું મળે છે, તેમાં અમને આનંદ છે. અમારે ઇનામની તાલાવેલી નથી. વાત ખરી છે, કે–લાગણીઓ તો જુદી જુદી ઉઠે છે, અને નાશ પામે છે, એકેય કાયમ રહેતી નથી. અને ચત ય તો શરીરમાં કાયમ જોવામાં આવે છે.

માટે શરીરમાં કોઇ રોજ કાયમ રહેનારી વસ્તુ ભરાઇને રહેલી છે, કે–જેમાંથી લાગણીઓ ઉઠે છે, અને તેમાં પછી પાણીના તરંગો માફક સમાઈ જાય છે. શરીરની અનેક નિયમિત હીલચાલનું મૂળ મથક કોઈ જુદી જ ચીજ હોવી જોઇએ, અને તે ચીજ શરીરમાં ભરાઇ બેઠી છે.

તે ચીજ ચાલી જાય, એટલે લાગણીઓના તરંગો અને પૂર પણ તેની સાથે ચાલ્યું જાય. એટલે શરીરભાઇ તો હતા ત્યાં ના ત્યાં જડ પત્થર જેવા–લાગણી રહિત–થઇને પડયા રહે–મડદું બની જાય. અને જ્યારે પેલી ચીજ તેમાં આવે, તો પાછા ઉભા થઇને ચેનચાળા બધાય કરવા માંડે !

વાહ રે ! વાહ ! તમારી તર્ક શક્તિનો પ્રવાહ ગંગાના ધોધની માફક વેગબંધ આગળ વધી રહ્યો છે.

આપની કૃપાનું એ ફળ છે.

પણ હવે એટલું જ કહોને, કે—એ વસ્તુ કઇ હશે ? તેનું નામ શું ?

હવે, અમારી શક્તિની અહીં હદ આવી રહે છે.

અમે તેનું નામ જાણતા નથી, કહી શકતા નથી, તેમજ તેને વિષે વિશેષ કાંઈ પણ જાણતા નથી.

ફીકર નહીં, ફીકરનહી. તમને તે જાણવામાં પણ હું પૂરે પૂરી મદદ કરીશ.

× × ×

પાઠ ૪ થો :
લાગણી ચલાવનારું અને સર્વ લાગણીઓ એકઠી થવાનું મૂળ મત્થક

તમે હાલમાં કઇ ચોપડી ભણો છો ?

હું હાલમાં ગુજરાતી પાંચમી ચોપડી ભણું છું.

ત્યારે તમારી બાળપોથીમાં તારાઓ વિષે એક કવિતા છે, તે આજે બોલશો ?

હા, જી ! બોલું.

"ગણ્યા ગણાય નહીં,
વીણ્યા વીણ નહીં.

પછી ?

યાદ કરીને કહું.

"તેચે મારા આગલામાં ન્હાય"

બસ, બસ. તમારી ઉંચાઇ આજે કેટલી હશે?

મારી ઉંચાઇ આજે ૪ ફૂટ છે.

તમો ૨૦-૨૨ વર્ષના થશો, ત્યારે તમારી ઉચાઇ કેટલી હશે?

તે વખતે જરૂર સારા ચારથી પાંચ ફૂટ જેટલી હશે જ.

આ બધું તમો શાથી કહી શકો છો?

નાનપણમાં તમે શણેલા તે કવિતા તમારા શરીરના કયા ભાગમાં છપાઇ હશે? અને ૨૦-૨૨ વર્ષે તમારી ઉંચાઇ ૪॥ થી ૫ ફૂટની આસપાસની હશે, એ તમારા શરીરના કયા ભાગમાં લખેલું હશે? જેમાંથી તમે એ વાંચ્યું.

મેં નાનપણમાં કવિતા મોઢે કરેલી ને? તેથી યાદ રહી ગઇ. અને ૨૦-૨૨ વર્ષના મારા બીજા ભાઇઓ કેવડા છે? તે ઉપરથી આશરો બાંધીને કહી શકયો છું.

તમે તો તે કવિતા મોઢે કરેલી હશે. પણ તમારા મોંઢા ઉપર તો કયાંય દેખાતી નથી. કયાં સંઘરી રાખી છે?

એ બધી આગળ પાછળની સમજના તાર એકઠા કરીને નકકી કરવાનું કામ અમારુ મગજ કરે છે.

અરે! ભાઇ! મગજ તો મડદાંને યે હોય છે. એકે એક બધી છાપ મગજમાંથી કેમ ભૂસાઈ જતી હશે? જન્મથી માંડીને શરીરમાં જેટલી જેટલી વસ્તુ એકઠી કરી હોય,

તે બધીયે કેમ રહે ? અરે ! આઠ આઠ હજાર વર્ષના મડદાં મળે છે. એટલું જ નહીં, પરન્તુ હાડપીંજરો યે લાખો કરોડો વર્ષનાં મળે છે. તો પછી જ્ઞાનતંતુઓમાં પડેલી છાપો એકા એક કેમ ? અને કેવી રીતે ભૂંસાઇ જતી હશે ? અને તે એવી રીતે કે – પાછી કદીએ તેનો અંકુરો પણ ન ફૂટે.

સાહેબ ! હું ભૂલ્યો. સમજવાનું: વચારવાનું: યાદ રાખવાનું: આગળ પાછળની વાતની મેળવણી કરવાનું: તેમાંથી કેટલું બોલવું ! કેટલું ન બોલવું ? કેટલું જીવનમાં અમલમાં મૂકવું ? કેટલું ખાનગી રાખવું ? એ આગળ પાછળની મેળવણી કરવાનું: જડ શરીરના મગજનું ગજુંયે શું ? કોઈ તો કેવી કેવી અદ્દભુતયાદશકિત ધરાવે છે, કે જે સાંભળીને આપણે હેરત પામી જઈએ. તે શકિત મગજ લાવે કયાંથી ? પણ સાહેબ ! મગજ વિના ચાલે ખરું ?

ના, મગજ વિના ન ચલે, મગજની મદદ તો જોઇએ જ. નળ વિના, ઘડા વિના, પાણી ન આવે, પણ નળના લોખંડમાં, કે– ઘડાના પતરામાં પાણી નથી હોતું. પાણી તો જુદું જ હોય છે. તે કૂવા કે તળાવમં હોય છે. નળ કે ઘડા વિના તે આવે નહિ. પણ પાણી તેનાથી જુદું છે. તેજ પ્રમાણે મગજ અને તેની સાથે જોડાયેલા શરીરના બીજા તાંતણાની મદદ વિના સમજણમાં ભલીવાર ન આવે, તે ખરું. જ્ઞાન કરવામાં : સમજણના મેળ બેસારવામાં : મદદ કરનારા એ તાંતણાઓ જ્ઞાનતંતુ કહેવાય છે. તે મગજ સાથે જોડાઇને આખા શરીરમાં ફેલાયા હોય છે. તેઓ આખા શરીર ઉપર: કે અંદર: જે કંઇ અસરકારક હીલ-

ચાલુ થાય, તેના સમાચાર મગજમાં પહોંચાડે. મગજ મનને પહોંચાડે. શરીરના એક બીજા અવયવો, કાન, આંખ નાક, જીભ, ચામડી, વિગેરે ઇંદ્રિયોને પહોંચાડે. તેમાં મન આમથી આમ તાંતણાના તાર જોડે છે.

પણ મનને આમથી તેમ દોડાવનાર કોણ? શરીરના એ બધા જડ અવયવો કોઇ મજબૂત સંચાલકની મદદ વિના કાણુમાં રહીને પોતાની વ્યવસ્થિત કામગિરી બજાવી શકેજ નહીં. તો એ સંચાલક કોણ હશે?

જરૂર કોઇક તો હોવો જ જોઇએ.

પણ કોણ તે? તે કહો.

તે અમે કહી શકતા નથી. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ સમજીએ છીએ કે, લાગણીઓનું શરીર સિવાયનું કોઇ જુદું જ મથક છે.

× × ×

એક–બે–ત્રણ–ચાર.

લ્યો, ઘડીયાળમાં ચાર વાગ્યા.

હા, જી! વાતમાં બહુ રસ પડવાથી વખત ગયો, તેની ખબર જ ન પડી.

અરે! પણ વખત ગયો, તેની ઘડીયાળને કયાંથી ખબર પડી?

જુઓને, તેનેય કેવી સરસ લાગણીઓ છે? કલાક જશે, કે પાંચજ ટકોરા મારશે, ચારેય નહીં ને છયેય નહીં.

હા, જી! તો તો ઘડીયાળ પણ લાગણીવાળું આપણા જેવું પ્રાણી ઠર્યું.

જો, ભૂલ્યા.

કેમ ?

ઘડીયાળ પ્રાણી નથી. ઘડીયાળ જડ છે.

તો બરાબર વખતસર બોલે છે કેમ ?

તે તો માણસે જડમાં કરેલી ગોઠવણીથી એ બધું થાય છે.

તમે છાપરા પરથી પથરો રેડવો તો પડે, અથવા નિરાધાર હોય તો પડે, "તેથી તેની પડવાની ઈચ્છા – લાગણી થઈ હતી ને પડ્યો." એમ નથી. જડ પ્રવૃત્તિ-ક્રિયા-કામ કરે છે. પણ તેને પોતાની લાગણી નથી હોતી.

બીજાની લાગણીથી ઘણું કામ એ પણ કરે છે. પરંતુ તેને પોતાની લાગણી નથી હોતી.

જે કામો લાગણીવાળા પદાર્થ જેવા કરે, પણ જેને પોતાની જાતની લાગણી ન હોય, બીજાની લાગણીને આધીન થઈને દોરાવું પડે, તે જડ કહેવાય. આ વાત બધેય લાગુ કરી જો જો.

આપણા શરીરમાં એક એવી વસ્તુ રહી છે, કે જેને આપણે આપણી આંખે જોઇ શકતા નથી. પણ તે વસ્તુ આપણા શરીરથી જુદી જ છે, અને આપણા આખા શરીરમાં ફેલાઈને રહેલી છે, એમ બુદ્ધિથી સમજી શકીએ

છીએ.

આપણે જે ચૈતન્ય શકિત—લાગણીનું વિવેચન આગળ કરી ગયા, તે ચૈતન્ય શકિત-લાગણી તેમાં–શરીરમાં ફેલાઇને રહેલી વસ્તુમાં હોય છે. એટલે આ ચૈતન્ય શકિત શરીરની નથી. શરીરની હોય, તો મુડદાંનું શરીર કાયમ જ છે. છતાં, તેમાં એ શકિત જણાતી નથી. તેમ જ એ શકિત કોઈ બનાવી પણ શકતું નથી. એવો કોઇ કારીગર મળ્યો નથી, સાંભળ્યો નથી, કે જેણે એ શકિત બનાવી હોય.

ચૈતન્ય શકિત જગજાહેર છે, આપણે જાણી શકીએ છીએ, તે કોઇ રીતે કોઇનાથી છુપાવી શકાય તેની નથી, બીજાને પણ સમજાવી ઓળખાવી શકાય તેવી છે. તેથી એ "ચેતન્ય શકિત-લાગણી જેમાંથી જાગે છે, અને જેમાં સમાય છે, તે વસ્તુ કબુલ કરવાની ખાસ જરૂર પડે છે.

આ ચૈતન્ય શકિત જેમાં છે, તેના-જીવઃ આત્માઃ હંસઃ ચેતનઃ પુરુષઃ વિગેરે જુદા જુદા નામ છે. વસ્તુ એકજ, નામ માત્ર જુદા છે.

બરાબર ! બરાબર ! હવે અમે અમારા શરીરમાં ભરાઇ બેઠેલી ચીજને ઓળખી શકયા, અને તેનું **આત્મા** એવું નામ પણ જાણી શકયા.

મુદ્દા

રીતસરની–સમજ પૂર્વકની હીલચ લ ચેતન્ય હોવાની સાબિતી આપે છે.

૨. પરંતુ ચૈતન્ય શરીરનો ગુણ નથી જ.

૩. લાગણી જાગે છે, અને શમે છે.

૪. તે જેમાં જાગે કે શમે તે, શરીર સિવાયની કોઇ જુદી વસ્તુ હોવી જોઇએ.

૫. લાગણીઓ કોઇ આધાર વિના રહી શકે નહીં, તેનો નાશ અને ઉત્પત્તિ કોઇકમાંથી થવી જોઇએ.

૬. લાગણીઓનું એક ધારૂં વ્હેણ ટકાવનાર વસ્તુ, તેજ આત્મા.

ભાઇ ! જીવતો ન નખ લેવાઇ જાય." ગફલતથી કદાચ નખ વધારે લેવાઇ જાય, અને લાલ ભાગ કપાય, તો તમને તુરત બળતરા બળે છે. નખ એકજ છતાં આ ફેરફાર કેમ ? તેનો જવાબ એટલોજ કે–તમારો આત્મા લાલ નખના છેડા સુધી છે. કાળો ભાગ આત્મા વિનાનો છે. ત્યાં આત્મા નથી. એટલે તેમાં ચૈતન્ય પણ નથી, તેથી કાળો ભાગ કપાતા તમને જરાય દુઃખ થતું નથી.

અરે હા ! આયે વાત બરાબર છે.

કાતરથી વાળ કતરાવો, તો પણ તમને દુઃખ નહીં થાય, કારણ કે વાળમાં તે ચૈતન્ય વાળી વસ્તુ–આત્મા છે જ નહીં. આત્મા માથાની ચામડી સુધી છે. એટલે વાળના મૂળમાં આત્મા છે. તેથી જો કોઇ વાળ ખેંચે, તો ઘણું દુઃખ થાય. આંખો લાલચોળ થઇ, તેમાં આંસુ આવી જાય. વાળ ખેંચનારને તમે પહોંચી શકો તેવા હો, તો કદાચ એકાદ લાત પણ ખેંચી દો.

તેવીજ રીતે દાંતના મૂળ સિવાયના બાકીના ભાગમાં પણ એમજ છે.–કોચાવીને તેમાં સોનાની રેખાઓ નાંખેલી હોય, તેવા માણસો આપણે કોઇ કોઇ વાર જોઇએ છીએ, કેમકે તે ભાગ નિર્જીવ–જીવ વિનાનો હોય છે.

ખરીવાત ! ખરીવાત ! લાગણીઓ જો શરીરનીજ હોય, તો નિર્જીવ ભાગ કપાતાં પણ દુઃખ થવું જોઇએ. કેમકે–શરીરના જ ભાગ છે. શરીર સાથે જોડાયેલા છે.

છતાં નખના કાળાશ પડતા ભાગ, કે વાળ કતરાતાં જરાયે દુ:ખની લાગણી જાગતી નથી. આત્મા શિવાય બીજા કોઇની લાગણી નથી. શરીરમાંથી લાગણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે" એ વાત કોઇ કહે તે તદ્દન ખોટી છે.

× × ×

આ ઉપરથી તમે એ પણ સમજી ગયા હશો, કે– "આપણા શરીરમાં આત્મા કેટલી જગ્યામાં ફેલાઈ રહ્યો છે ?"

હા, હું બરાબર સમજ્યો "નખના છેડા, ને નખનું ઉપલું કઠણ પડ, વાળનો બહારનો ભાગ, તથા કેટલાક પોલાણ વિગેરે શિવાય આખા શરીરમાં આત્મા ફેલાઈ રહ્યો છે. શરીરની બહાર જરાયે નથી. તેમજ નાક, કાન, ગોહું, વિગેરેના પોલાણમાં પણ આત્મા નથી." નહીતર નાકના કાણામાં વચ્ચે સોય લઈ જતાં જ અણી વાગીને દુ:ખવું જોઈએ, પણ એમ કાંઈ થતું નથી. લ્યો, આ મેં મારા મોઢામાં વચ્ચે સોય નાંખી. કાંઈયે થતું નથી.

× × ×

ખાત્રી કરવી હોય, તો શરીરમાં ગમે તે ઠેકાણે જરા સોય ભોંકી જુઓ, તુરત તેની ખબર. બસ "જ્યાં જ્યાં ચૈતન્ય હોવાની ખાત્રી થાય, ત્યાં ત્યાં બધે ય આત્મા સમજવો. અને સોય ભોંકવાથી ત્યાં ત્યાં દુ:ખ થશે, આપણા અને પ્રાણી માત્રનાં શરીર અને "આત્મા વિષે આમ સમજવું.

"આત્માની આટલી હકીકત અહીં હવે બસ છે. તેનું લંબાણથી વિવેચન જેટલું કરવું હોય, તેટલું થઈ શકે

તેમ છે. પણ તે આગળ ઉપર જરૂર પડશે ત્યાં કરીશું.

બહુ સારૂં, જેવી આપની ઈચ્છા. પણ અહીં એક શંકા મને થાય છે, જો અવસરોચિત હોય, તો સમાધાન કરશો.

શી શંકાઓ છે?

નખનો કાળો ભાગઃ બહાર દેખાતા વાળઃ વિગેરે વધે તો છે, છતાં તેને તમે નિર્જીવ કેમ કહો છો?

શંકા અવસરોચિત છે, સમાધાન એ જ કે–ખરી રીતે નખનો કાળો ભાગ કે બહાર જણાતા વાળ વધતા નથી. પણ નખનો લાલ ભાગ, અને મૂળમાં રહેલા વાળ વધે છે. તેના વધવાથી આપણને નખનો કાળો ભાગઃ અને બહાર દેખાતા વાળઃ વધતા લાગે છે. પણ ખરી વાત એમ નથી.

મુદ્દા

૧. આત્મા આપણા આખા શરીરમાં ફેલાઈને રહ્યો છે. શરીરની બહાર નથી. એટલે આપણો આત્મા સર્વ-વ્યાપી નથી. તેમજ શરીરના કોઈ એકાદ ખુણામાં છુપાઈ રહ્યો નથી.

૨. શરીરમાં આત્મા છે, ને આત્મ.માં ચેતન્ય શકિત છે.

પાઠ ૬ ઠ્ઠો

બારીકમાં બારીક કણિયો—પરમાણુ:

આપણે જોઇએ છીએ, તે દરેક જડ વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ શામાંથી ? ને કેવી રીતે છે ? તથા નાશ થયા પછી તેની શી સ્થિતિ થાય છે ? એ પણ જરા સમજી લઇએ.

હા, એ પણ જરૂરનું છે.

આપણે બીજા પાઠમાં જડ અને ચૈતન્યના સંબંધમાં કેટલુંક જાણી ગયા, તેમજ ચૈતન્ય જેમાં રહે, તેનું નામ "આત્મા" એ પણ થોડું ઘણું આપણે ત્રીજા પાઠથી સમજ્યા. આત્મા આપણા શરીરમાં જ ફેલાઈને રહ્યો છે, તે પણ ચોકકસ નકકી કર્યું,

ચંદ્રકાન્તભાઈ ! આ શું છે ?

તે ઇંટ છે.

તે ઇંટ કોણે બનાવી છે ?

કુંભારે.

શામાંથી ? અને કેવી રીતે બનાવી? તે કહી શકશો ?

માટી ખોદી લ.વી, પાણી રેડયું. પછી ખૂબ ગુંદી, ચકણી માટી [illegible] પછી લાકડાના ચોકઠામાં ઈંટો [illegible]

પછી પકવી. એવી ઘણી ઈંટો બરાબર ગોઠવી આ મકાન કડીઆઓએ ચણ્યું.

ત્યારે આ ઈંટ આખી વસ્તુ નથી, પણ "માટીના ઘણા કણીયા એકઠા મળીને ઈંટો બની છે." એમ તમારું કહેવું છે ને ?

હા, જી ! એમજ. તેમાં કાંઈ ભૂલ હોય, તો સુધારશો.

ઠીક. કાંઈ ભૂલ નથી. તેથીજ મને પણ તમારી સાથેની વાતોમાં આનંદ જ પડે છે.

× × ×

તમને કેટલા વર્ષ થયા ? વારૂ !

મને પંદર વર્ષ થયા છે.

તમે છ વર્ષના હતા, ત્યારે જે ડગલો પહેરતા હતા, તે મને બતાવી શકશો ?

ના, જી !

કેમ ?

મારો એ ડગલો ફાટી ગયો છે, અને ઝીણાં ઝીણાં ચિંથરા થઈ ગયા છે. તે હવે કયાંથી લાવી બતાવું ?

ઝીણાં ઝીણાં ચિંથરાં બતાવો.

તે પણ નહીં મળે. કયાંય ઘસાઈ ભુંસાઈ ગયાં હશે.

પણ કયાં ગયા હશે ? વારૂ !

તે તો હું નથી જાણતો.

ગભગઓમા. જરા વિચાર કરો, તમને તે સમજાશે.

એ ચિંથરાં ઘરના માણસોએ જેવા તેવા કામમાં વાપરવા લીધા, તદ્દન નકામા જેવા થઇ ગયા, પછી જ્યાં ત્યાં બહાર ફેંકી દીધા.

હા, હા, બધાં કપડાં માટે એમજ બને છે. પછી તે ઝીણાં ઝીણાં ચીંથરાને શું કરે ? ફેંકી દેવાજ જોઈએને ?

પરંતુ, ફેંકી દીધા પછી તેઓનું શું થયું હશે ? માલૂમ છે ?

ના, જી !

જરા વધુ વિચાર કરો. તમને માલૂમ પડી જશે.

ઝીણા ઝીણા કકડા લોકોના પગ તળે ચગદાઈ, તેથી પણ વધારે ફાટીને તદ્દન નાનાં નાનાં કકડા થયા હશે, પછી તેથી પણ ઝીણા કકડા થઈને ધૂળમાં મળી ગયા હશે, તદ્દન હલકા થઈ હવામાં ઉડી ગયા હશે જ. બસ.

બરાબર. તમને ઠીક સમજાયું છે.

× × ×

તમે આ કોટ પહેર્યો છે, તે તમે જ્યારે નવો લીધો, ત્યારે જેવો હતો તેવો હાલ નથીજ. જ્યારથી તમો કોટ પહેરવો શરૂ કર્યો ત્યારથીજ એને ઘસારો લાગ્યો છે. તપાસો તો ખરા, પહેલાંના જેવો એ કયાં છે ? તેમાંથી પણ ઝીણા ઝીણા તાંતણા દરરોજ છુટા પડ્યાં જ કરે છે. એમ હંમેશ તાંતણા નીકળી જતા હોવાથી લાંબે વખતે ફાટવાની સ્થિતિમાં આવશે. ત્યારે આપણે કહીશું કે

'આ કોટ જુનો થઈ ગયો.'' તે પછી પહેલાના કોટની માફક ઉપર કહ્યું, તે પ્રમાણે ચિંથરાં થઈને બાકીના તાંતણા પણ માટી સાથે મળી વધારે બારીક થઈ હવામાં ઉડી જશે.

હા, એમજ થશે.

પણ ખાત્રી કરો. હાથમાં એક બ્રશ લો, તમારા કોટ ઉપર જરા જોરથ ઘસો. તમારી આંખથી ચાર કે પાંચ આંગળ દૂર તમારી નજર સ્થિર કરો. તમને ઝીંણી ઝીણી રૂંવાટી ઉડતી માલૂમ પડશે. જો કે તેવી રૂંવાટી ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં દરેક વખતે ઉડ્યા જ કરે છે, પણ બ્રશ ઘસવાથી વધારે ઉડે છે, તેથી વધારે જણાય છે. અને કેટલીક તો એટલી બધી બારીક હોય છે, કે જે આપણે આંખથી જોઈ પણ ન શકીએ. તેવીજ રીતે આ ઇંટ પણ જ્યારે ભાંગવા માંડે, ત્યારે તેનો પણ છેવટે ભૂકો થઇ રસ્તામાંની ધૂળ બની જાય છે

રસ્તામાં આ ધૂળ છે, તે ક્યાંથી આવી? કહી શકશો?

હા. મકાનો પડી જા।, ઘસારાથી ચુનો, માટી, ઇંટ વિગેરેના મોટા કકડા થાય, ને તેમાંથી કાંકરા જેવડા કકડા, ને છેવટે ભૂકો થઈ જાય. કપડાં, લાકડાં, વિગેરે ચીજો ભાંગે, તુટે, ફાટે. ને છેવટે તેનો પણ ભૂકો થઈ જાય છે. તથા રાખ વિગેરે અનેક ચીજો એમાં ભળી જાય છે. અને એ બધાનો ભૂકો, તે રસ્તામાંની ધૂળ હોય, એમ મને હવે લાગે છે.

બરાબર છે. તમારું કહેવું અમારા વિચારને મળતું જ છે.

× × ×

ધૂળની ચપટી ભરી લાવો. તેમાંથી એ ઝીણામાં ઝીણી કણી લો. જુઓ, આ ગુલાબી રંગનું પડિકું. તેમાંથી ધૂળની કણી તમે લીધી, તેવડી જ રંગની કણી લો. જો જો, હો, જરા પણ મોટી કણી ન આવે. જેમ બને તેમ રંગની નાની કણી લેશો, તો વધારે સારું છે.

હા, જી ! લીધી.

એ કણીના તમે બે ભાગ કરી શકશો ?

ના, જી ! મહા મુશ્કેલીથી હું એને લઈ શક્યો છું, ને બે ભાગ શી રીતે કરી શકું ? મને તો લાગતું જ નથી, કે તેના બે ભાગ થઈ શકે. કદી ન થઈ શકે.

બસ, નહીં જ થઈ શકે ?

ના, સાહેબ ! નહિં જ થઇ શકે. ખચિત નહીં જ થઇ શકે.

ઠીક. જુઓ, ત્યારે એક ચમચીમાં કે કાચની કટોરીમાં પાણીનું ટીપું લો. તમારી આંગળીથી એક જ ટીપું લેજો. અને તે બરાબર કટોરીમાં વચ્ચે મૂકો.

જુઓ, તે કેવું મોતીના દાણા જેવું સુંદર દેખાય છે ? તમને કેવડું લાગે છે ?

સાહેબ ! મગના દાણા જેવડું જણાય છે

તેમાં પેલી રંગની કણી ધીમેથી મૂકી દો. પછી જુઓ શું થાય છે ?

અરે ! રંગની કણીમાંથી તો ગુલાબી રંગના તાંતણા જેવા લાંબા લાંબા શેરડા ફૂટે છે. અહો ! બધું પાણી ગુલાબી થઈ ગયું !

ઠીક, તેમાં તેવડું જ એક બીજું પાણીનું ટીપું મૂકો.

મૂક્યું. સાહેબ !

પહેલાં કરતાં હવે શો ફેરફાર થયો ? તે તપાસો.

પહેલા રંગ જરા ઘેરો હતો હવે રંગ આછો થઈ ગયો.

ત્રીજું ટીપું મૂકો. હવે તપાસો.

પહેલાં કરતાં રંગ વધારે આછો થયો છે.

આ ઉપરથી તમે શું સમજી શક્યા ?

હું તો કાંઈ ન સમજી શક્યો. આપે કહ્યું તે પ્રમાણે માત્ર કર્યે ગયો.

જુઓ ત્યારે, હું સમજાવું છું.—

તમે રંગની કણીના બે ભાગ ન્હોતા કરી શકતા, તેજ કણીના ઝીણામાં ઝીણા બારીક ભાગ થઈ મગ જેવડા પાણીના ટીપામાં ફેલાઈ ગયા. કહો તો પાણીનું ટીપું રંગની કણી કરતાં કેટલા ગણું મોટું હતું ?

સાહેબ ! લગભગ પચ્ચીસ કે ત્રીસ ગણું મોટું હતું.

તમે સહેજે જ સમજી શક્યા હશો, કે તે રંગની કણીના તો હવે પચ્ચીસ કે ત્રીસ [illegible] ટીપામાં ફેલાઈ ગયા છે.

જ્યારે તમે ત્રીજું ટીપું નાંખ્યું, ત્યારે તેમાં પણ રંગ ફેલાઈ ગયો. તેથી એકના બમણા ભાગ થઈ ગયા. એટલે પેલી કણીના પચ્ચાસ કે સાઠ ભાગ પડી ગયા.

ત્રીજું ટીપું મૂકયું, ત્યારે બબ્બે ભાગ પડી ગયા.

એવી રીતે બારીક ભાગો થવાથી, રંગના દરેક કણીયાં જેમ બારીક થયા, તેમ વધારે પાણીમાં ફેલાઈ શકયા, અને રંગ પહેલાં ઘેરો જણાતો હતો, તે હવે આછો જણાવા લાગ્યો.

"એક બારીકમાં બારીક રંગની કણીના ઘણા ભાગ થઈ શકયા" એમ આપણે આ ઉપરથી સાબિત કરી શકયા.

જો તમને આ પાણી સૂક્ષ્મ દર્શક યંત્રથી બતાવવામાં આવે, તો તમે આ પાણીની કટોરીને રંગના ભરેલા મોટા કુંડ જેવડી જોઈ શકો. અને બારીકમાં બારીક દરેક રંગની કણીના જેટલા ભાગ કરવા ધારો, તેટલા તમારી બુદ્ધિથી કરી શકો.

હવે વિચાર કરો, કે–પહેલી તમે લીધેલી પેલી રંગની કણી ઝીણામાં ઝીણી કેટલી કણીઓની બનેલી હશે ?

સાહેબ ! કાંઈ ગણતરી કરી શકાતી નથી.

તમને આ રંગના પાણીની કટોરી સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી બતાવવામાં આવે, ત્યારે તે એક મોટા કુંડ જેવડી દેખાય, તેમાંથી તેજ વખતે તમને એક સોયવતી પાણીનું ટીપું લેવાનું કહેવામાં આવે, અને તે લેવાતું પાણીનું ટી[illegible]ર્શક યંત્રથી જોતાં છતાં, તમે

ધૂળની કણી જેવડી જે રંગની કણી લીધી હતી, તેવડું જ દેખાવું જોઇએ.

તો એવાં એવાં કેટલાં રંગના ટીપાં એ કુંડમાંથી થઇ શકે ?

સાહેબ ! તેનો તો પાર જ ન આવે.

ઠીક, તમે આ રંગના પાણીમાંથી સૂક્ષ્મ દર્શક યંત્રથી સોયના નાકા જેવડું જણાતું જે ટીપું જુદું મૂક્યું છે, તેના તમારી બુદ્ધિથી બે ભાગ કલ્પી શકો તેમ છો ?

બસ, સાહેબ ! હવે હદ થઇ !

ગભરાશો નહીં. તેના પણ બારીકમાં બારીક ભાગ હોઇ શકે છે. બુદ્ધિથી–તીવ્રમાં તીવ્ર જ્ઞાન શક્તિથી–જેના બે ભાગ ન થઇ શકે, તેવડો જે બારીક ભાગઃ તે–પરમાણુઃ પરમ–અણુ. પરમ એટલે અત્યંત છેવટનો–બારીક–અણુ.

કહો જોઇએ, આ ધૂળની કણીમાં તેવા પરમાણુ કેટલા હશે ?

તેની ગણત્રી કરી શકાય તેમ નથી જ.

યાદ રાખજો, કે આ પાઠમાં ઉદાહરણ તરીકે બતાવેલા, કોટ, ઇંટ, માટી, રંગ વિગેરે જડ છે.

આ રીતે આપણે જે જે જડ વસ્તુઓ જોઈએ છીએ, તેના નાશ પછી છેવટે તે પરમાણુ રૂપે રહે છે.

પરમાણુ ઘણાજ બારીક છે. તે આપણે આપણી આંખે કદી ન જ જોઈ શકીએ. પરંતુ તે છે ખરા. કેમકે–તે ન હોય તો, આપણી નજરે દેખાતી કોઇ પણ ચીજ ન

જ હોય. આપણી આંખથી ચાર, છ, આંગળ દૂર રજકણો ઉડે છે, તે નજર ઠેરવીએ તો દેખાય છે, તેમાં પણ નાના મોટા તાંતણા દેખાય છે. તેના પણ ભાગ પડી શકે છે. એમ જેના બુદ્ધિથી ભાગ પણ ન પડી શકે, તેવો જે ભાગ આવે, તે **પરમાણુ**. તેનાથી નાનો ભાગ કદી હોઈ શકે જ નહીં.

મુદ્દા

૧ આપણે જે જે જડ વસ્તુઓ જોઈએ છીએ–તેન કકડા કરતાં બારીકમાં–બારીક કકડા થાય, અને છેવટે પરમાણુ જેવડા કકડા થાય.

૨ જે કકડાના મહાસમર્થ જ્ઞાનીની બુદ્ધિથી પણ બે ભાગ ન થઈ શકે, તેવો બારીક ભાગ, તે "પરમાણુ"

પાઠ ૭ મો:

આખી વસ્તુ–સ્કંધો:

ગયા પાઠમાં, પરમાણુ એ શું છે? તે કાંઈક તમારા ખ્યાલમાં આવ્યું હશે

હા, જી!

ઠીક, સાંભળો. ખુરશી, ટેબલ, કાગળ, મકાન, ઝાડ, પર્વત, પાણી, ખડીયા, હોલ્ડર, પેન, સ્લેટ વિગેરે જે જે વસ્તુઓ તમે જુઓ છો, પહેલાં પણ કે.ઈ વખતે જોઈ હોય, તેમજ જુદા જુદા સ્થળની જે જે ચીજોનાં નામ સાંભળ્યા હોય, તે દરેક ચીજોના ભાગ પાડી શકાય કે?

હા, તે દરેકના ભાગ પાડી શકાય.

સારું. ધારો કે તે દરેક ચીજોનો ભૂકો કરીએ, ને છેવટે દરેકનાં પરમાણુએ પરમાણુ છુટા કરીયે, ને તે પરમાણુઓનો એક મોટો ઢગલો કરીએ, તો તે પરમાણુઓ કેટલા થાય? વારૂ!

અધધધ, કોઈ પાર વિનાના થઇ પડે.

જે જે મોટી મોટી [સ્થૂલ] ચીજો જોઈ હોય, તેનો ભૂકો કરી પરમાણુઓનો તમે ઢગલો કર્યો છે. તેવીજ રીતે બીજાં પણ છૂટાં છવાયાં ઉડતા રજકણો, કપડાંની રુંવાટીઓ, સુક્ષ્મ વરાળ, ધૂમાડો વિગેરે ઉડતાં હોય છે. તેમાંથી પણ પરમાણુઓ છુટા પાડો.

તમારા કોટને બ્રશથી ઘસો. જુઓ તેમાંથી રૂંવાટી ઉડતી જણાય છે. તેનું એક સરખું માપ નથી, કોઈ રૂંવાટી નાની છે, કોઈ મોટી છે, તેમજ કોઈ પરમાણુ રૂપે થઇને ઉડી પણ જતી હશે. તેવીજ રીતે ઘણી વસ્તુઓમાંથી પરમાણુ અથવા ઝીણા ઝીણા રજકણો જુદા પડયેજ જાય છે.

આ ઉપરથી આપ કહેવા શું ધારો છો? તે બરાબર તો સમજી શકાતું નથી.

હું એ કહેવા ધારું છું, કે-જગત્માં કોઈ ચીજ આખી નથી, દરેક ચીજના ઝીણામાં ઝીણા પરમાણુ જેવડા ટુકડા થઈ શકે છે. એમ માનો, કે-આ જગત્માં જેટલી નાની મોટી ચીજો હોય તે દરેક ચીજના પરમાણુ જેવડા ટુકડા કરી નાખ્યા, તેનો એક ઢગલો કર્યો, અને તેમાં બીજાં છૂટાં છવાયાં સઘળા પરમાણુઓ એકઠાં કરીને નાખીયે, તો કુલ પરમાણુઓ કેટલા થશે?

તેની સંખ્યા થઈ શકે તેમ નથી. તે કહી શકાય તેમ પણ નથી.

સબુર કરો. તેનું પણ માપ કરી શકાશે. પરંતુ, એ માપની રીત આપણે સમજી શકીયે તેમ નથી. હાલ તો, પરમાણુઓ કુલ "અનંત અનંત થાય." એટલુંજ સમજીને આગળ ચાલીયે.

હા. એ ઠીક રસ્તો શોધી કાઢયો.

* * *

આપણે જે જે વસ્તુઓ જોઇએ છીએ, તે સઘળી જડ તો ખરી, પરંતુ તે શેની બનતી હશે ?

પરમાણુઓની. કેમકે–પરમાણુઓ જડ છે. તેમાંથી બનેલી વસ્તુઓ પણ જડ. જડમાંથી જડ થાય.

પરમાણુઓ એકઠા કોણ કરતું હશે ? કેવી રીતે એકઠા કરાતા હશે ? તેના આવા જુદા જુદા ઘાટ કોણ ઘડતું હશે ? આ બધું શી રીતે થતું હશે ? આવા પ્રશ્નો તમને નથી થતા ?

જરૂર થાય છે.

પરંતુ, ઉતાવળ ન કરતા. ક્રમે બધું સમજાશે. પરંતુ હવેથી, સમજવામાં બરાબર ધ્યાન રાખશો, તોજ, સમજાશે, કારણ કે–વાત ઘણીજ સૂક્ષ્મ આવવાની છે. તમારા એ પ્રશ્નોના સમાધાનોનું રહસ્ય નીચેની બિનામાં કાંઈક સમાય છે.

જગત્માંથી બધા પરમાણુઓ એકઠા કરીએ તો. તે... અનંત અનંત થાય, એ તો બરાબર સમજ્યા ને ?

હા, જી!

હવે એક વાત યાદ રાખો. જેમ જડ વસ્તુઓ ભાંગવાથી પરમાણુઓ છુટા પડે છે. તેમજ પરમાણુઓ એકઠા થવાથી જડ વસ્તુઓ બને છે. એટલે સંયોગ પામવો-જોડાવું: અને છૂટા પડવું-વિયુક્ત થવું: એવા બે સ્વભાવ [ગુણ] પરમાણુઓમાં હોય છે.

એ સ્વભાવ-ગુણનું નામ સંયોગ: અને વિભાગ: આ ગુણને લીધે એક પરમાણુ બીજા પરમાણુ સાથે મળે, ત્યારે તેનું નામ દ્વયાણુક સ્કન્ધ કહેવાય, ત્રણ પરમાણુએ મળે, તેનું નામ ત્ર્યણુક સ્કન્ધ, અને ચાર પરમાણુઓ મળે, તેનું નામ ચતુરણુક સ્કન્ધ કહેવાય.

આ ઉપરથી બધા પરમાણુઓ છૂટા છૂટા જ છે. એમ ન માનવું. કેટલાક પરમાણુ છુટા છુટા છે, ને કેટલાક વધારે પરમાણુઓ મળીને, આખા ભાગ [સ્કન્ધ] બનેલા છે. એક છૂટો પરમાણુ હોય, તેને પરમાણુ કહેવામાં આવે છે. અને બે થી માંડીને જેટલા પરમાણુ એકઠા થાય, તેના જત્થાને સ્કન્ધ કહેવાય છે.

દ્વયણુક = જેમાં બે પરમાણુ હોય, તેવો સ્કંધ.

ત્ર્યણુક = જેમાં ત્રણ પરમાણુ હોય, તેવો સ્કંધ.

ચતુણુરક = જેમાં ચાર પરમાણુ હોય એવો સ્કંધ.

એવી રીતે પચ્ચાણુક, ષડણુક, સપ્તાણુક, વિગેરે વિગેરે.

સ્કન્ધ = જત્થો.

મુદ્દા.

૧ પરમાણુઓ જગતમાં " અનંત અનંત " છે.

૨ એક એક છુટા પરમાણુઓ છે.

૩ પરમાણુઓ મળવાથી સ્કંધ થાય છે.

૪. બે પરમાણુ: ત્રણ પરમાણુ: ચાર પરમાણુ મળીને દ્વયણુક ત્ર્યણુક, ચતુરણુક થાય છે. તેવીજ રીતે પંચાણુક, ષડણુક, થી માંડીને અનંત અનંત પરમાણુઓનો એક અનંતાણુક સ્કંધ બને છે.

૫. સ્કંધો છુટા પડવાથી નાના સ્કંધો બને છે. છેવટે પરમાણુઓ છુટા પડી જાય છે, ત્યાર પછી સ્કંધ કહેવાતો નથી, પરંતુ પરમાણુ કહેવાય છે.

૬. આવી રીતે આપણી નજરે જોવામાં આવતી તમામ ચીજો પરમાણુઓની બનેલી છે, પરંતુ કેવા ક્રમથી ? ને કેવી રીતે બની છે ? તે આગળ ઉપર સમજાશે.

પાઠ ૮ મો:

પરમાણુના જત્થા—ઢગલાઃ વર્ગણાઃ

એવી રીતે પરમાણુ, અને પરમાણુના સંયોગથી બનેલા સ્કંધોના વર્ગ શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે પાડવામાં આવ્યા છે. આ બાબત હાલ અમે સમજાવીએ, તે પ્રમાણે સમજી લેશો. તેમાં કેટલી વાસ્તવિકતા છે? તે આગળ ચોકકસ સમજાશે.

પહેલી અગ્રહણ યોગ્ય મહા વર્ગણા

વર્ગણાઃ = વર્ગઃ ક્લાસઃ

એક એક મહા વર્ગણામાં અનંત પેટા વર્ગણાઓ હોય છે. તે પેટા વર્ગણાઓ કેવી રીતે હોય છે? તે સમજવું છું,

૧ લી પેટા વર્ગણાઃ

આપણે શીખી ગયા કે "જગત્માં છુટા છુટા પરમાણુઓ છે. ને પરમાણુઓ મળીને બનેલા સ્કંધો પણ છે.

હવે, જગત્‌માં એક એક છુટા પરમાણુઓ જેટલા હોય, તે બધા એકઠા કરો, એક એક પરમાણુને પાસે પાસે મૂકી એક આખી લાઇન [હારડી] કરો.

[મનથી–કલ્પનાના બળથી લાઈનો કરવી–ખ્યાલમાં લેવી]

એક લાઈનમાં કેટલા પરમાણુ થશે ?

અનંત.

એક એક છુટા એવા અનંત પરમાણુઓની પહેલી પેટા વર્ગણા થઇ, તે બરાબર યાદ રાખજો.

હવે ૨ જી, પેટા વર્ગણાઃ–

દુનિયામાં જેટલા દ્વયણુક સ્કંધો હોય, તે બધાની એક એકને પાસે પાસે મુકી કલ્પનાથી એક આખી લાઇન કરો. આ લાઇનમાં પણ અનંત દ્વયણુક સ્કંધ આવે છે, તે" દ્વયણુક સ્કંધોની બીજી વર્ગણા."

બાકીની પેટા વર્ગણાઓઃ

એવી રીતે, એક એક પરમાણુ વધારીને વર્ગણાઓ બનાવો. એટલે "અનંત ત્ર્યણુકોની ત્રીજી વર્ગણાઃ"

અનંત ચતુરણુકોની ચોથી વર્ગણા.

અનંત પંચાણુકોની પાંચમી વર્ગણા.

એવી રીતે એક એક પરમાણુ વધારે વધારે હોય, તેવા સ્કંધોની વર્ગણાઓ કર્યે જાઓ.

દાખલા તરીકે:–

૧. એક એક પરમાણુએની પહેલી વર્ગણા, જેમાં અનંત પરમાણુઓ છે.

૨. દ્વયણુક સ્કંધોની બીજી વર્ગણા, જેમાં અનંત દ્વયણુક સ્કંધો છે.

૩. ત્ર્યણુક સ્કંધોની ત્રીજી વર્ગણા, જેમાં અનંત ત્ર્યણુક સ્કંધો છે,

૪. ચતુરણુક સ્કંધોની ચોથી વર્ગણા, જેમાં અનંત ચતુરણુક સ્કંધો છે.

૫. પંચાણુક સ્કંધોની પાંચમી વર્ગણા, જેમાં અનંત પંચાણુક સ્કંધો છે.

આ પ્રમાણે એક એક પરમાણુ વધારતા જઇએ ત્યારે.

૬. અનંત ષડણુક સ્કંધોની છઠ્ઠી વર્ગણા આવે.

૭. અનંત સપ્તાણુક સ્કંધોની ૭મી વર્ગણા આવે.

એમ આગળ ચાલતાં–

૧૦૦ અનંત શતાણુક સ્કંધોની ૧૦૦મી વર્ગણા આવે.

એ રીતે, એક એક પરમાણુ વધારતાં સંખ્યાતાણુક અનંત સ્કંધોની સંખ્યાતમી વર્ગણા. અસંખ્યાતાણુક અનંત સ્કંધોની અસંખ્યાતમીર્ગણા.

એ રીતે એક એક પરમાણુ વધારતાં વધરતાં, છેવટે–

અનંત-અનંતાણુક સ્કંધોની છેલ્લી-અનંતમી વર્ગણા આવે.

આ બધી પેટા વર્ગણાઓ થઇ

બોલો, કુલ પેટા વર્ગણાઓ કેટલી થઈ ?

અનંત. છેલ્લી પેટા વર્ગણાનું નામ શું ?

અનંતાણુક સ્કંધની અનંતમી પેટા વર્ગણા.

અનંતમી પેટા વર્ગણામાં અનંતાણુક સ્કંધો કેટલા ?

અનંત.

ઠીક, ત્યારે લાખમી પેટા વર્ગણામાં સ્કંધો કેટલા ?

અનંત.

તેના એક એક સ્કંધોમાં પરમાણુઓ કેટલા ?

લાખઃ લાખઃ

તેથીજ તેનું નામ લક્ષાણુક સ્કંધ કહેવાય છે. મને લાગે છે, કે–હવે આ વાત તમને બરાબર સમજાઈ ગઈ હશે ?

બરાબર સમજ્યા છીએ.

સારું. એક પરમાણુથી માંડીને અનંતાણુક સ્કંધની વર્ગણા સુધીમાં અનંત પેટા વર્ગણાઓ થઈ. પરંતુ, તે બધી જીવ–આત્મા પોતાની તરફ ખેંચતો નથી, પોતામાં મેળવતો નથી, તેનો કોઈ પણ જાતનો ઉપયોગ કરતો નથી. તેથી તેનું નામ પહેલી અગ્રહણ યોગ્ય મહાવર્ગણા.

પાઠ ૯ મો :

વર્ગણા : [ચાલુ.]

બીજી ઔદારિક ગ્રહણ યોગ્ય મહાવર્ગણા: અને તેની પેટા વર્ગણાઓ:

પહેલી મહા વર્ગણામાં—અનંત પરમાણુઓનો એક સ્કંધ, એવા અનંત સ્કંધોની છેલ્લી—અનંતમી પેટા વર્ગણા તમે સમજ્યા. તે ખ્યાલમાં છે કે?

હા, જી ! બરાબર ખ્યાલમાં છે.

તેના [અનંત પરમાણુઓવાળા] તે સ્કંધમાં જેટલા પરમાણુઓ છે, તેમાં એક પરમાણુ ઉમેરો. એવો જે સ્કંધ થાય, તેવા અનંત સ્કંધોની પહેલી પેટા વર્ગણા ગણો.

એટલે આ પેટા વર્ગણામાં સ્કંધો અનંત અને એક એક સ્કંધમાં પરમાણુઓ પણ અનંત સમજવા, પરંતુ પહેલી મહાવર્ગણાની છેલ્લી પેટા વર્ગણાના એક સ્કંધમાં જેટલા પરમાણુઓ રહેલા છે, તેના કરતાં આ પેટા વર્ગણાના સ્કંધોમાં એકજ પરમાણુ વધારે સમજવો.

૮ તૈજસ [શરીર માટે] ગ્રહણ યોગ્ય ,,
૯ તેજસ [શરીર] ને ભાષા માટે અગ્રહણ યોગ્ય ,,
૧૦ ભાષા માટે ગ્રહણ યોગ્ય ,,
૧૧ ભાષા અને શ્વાસોચ્છ્વાસ માટે અગ્રહણ યોગ્ય ,,
૧૨ શ્વાસોચ્છ્વાસ માટે ગ્રહણ યોગ્ય ,,
૧૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ, અને મન માટે અગ્રહણ યોગ્ય ,,
૧૪ મન માટે ગ્રહણ યોગ્ય ,,
૧૫ મન અને કર્મ [શરીર] માટે અગ્રહણ યોગ્ય ,,
૧૬ કર્મ [શરીર] માટે ગ્રહણ યોગ્ય (કાર્મણ વર્ગણા) ,,

આ સોળ વર્ગણા ઉપરાંત બીજી પણ કેટલીક મહાવર્ગણાઓ છે. પરંતુ આપણા ચાલુ વિષયોમાં છેલ્લી વર્ગણાની ખાસ જરૂર હોવાથી પરમાણુઓ અને વર્ગણાના સબંધમાં મારે તમને આટલું સમજાવવું પડયું છે. બીજી વર્ગણાઓના સબંધમાં અહીં વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી. પ્રસંગે કહીશું. અહીં ગણાવેલી દરેક વર્ગણાઓને સમજવાની આગળ જરૂર પડશે. તેથી આ લિસ્ટ ખ્યાલમાં રાખજો.

પાઠ ૧૦ મો:

વર્ગણા : [ચાલુ.]

આ ઉપરથી તમે સમજી શકયા હશો, કે "જગત્‌માં જેટલા પરમાણુ કે સ્કંધો છે, તે દરેક, આ કહી તે, અને હવે પછી પ્રસંગે કહેવામાં આવશે, તેમાંની કોઈ પણ વર્ગણામાં સમાવેશ પામે છે."

વળી, એ પણ સમજયા હશો કે–" કેટલીક વર્ગણાઓ ગ્રહણ યોગ્ય [ઉપયોગમાં આવી શકે] છે. અને કેટલીક વર્ગણાઓ અગ્રહણ યોગ્ય [ઉપયોગમાં ન આવે] તેવી છે."

અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓ કહી, તે કોઈ રીતે ઉપયોગમાં ન જ આવે ?

ના, કોઇ પણ રીતે કામમાં ન આવે. પરંતુ તેમાં પરમાણુઓ વધીને આગળની ગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાની કોઈ પણ પેટા વર્ગણામાં ગણાયા પછી, અથવા પરમાણુઓ ઘટીને પાછળની ગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાની કોઈ પણ પેટા ગર્વણામાં ગણાયા પછી, કામમાં આવી શકે. સ્થિતિ

બદલાવી જોઈએ. એટલે કે પરમાણુ વધીને કે ઘટીને ગ્રહણ યોગ્યમાં દાખલ થયા પછી ઉપયોગમાં આવે.

ખાસ ધ્યાનમાં રાખજો કે—

૧. પરમાણુમાં સંયોગ અને વિયોગ પામવાનો ગુણ છે. તેથી પરમાણુઓ મળીને સ્કંધ બને છે. અને વિભાગ થવાથી નાના સ્કંધો થઈ જાય છે. ને છેવટે પરમાણુએ પરમાણુ પણ છુટો પડી જઈ શકે છે.

૨. જેમ જેમ સ્કંધમાં પરમાણુઓ વધારે વધારે, તેમ તેમ તેનો પરિણામ સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ થાય છે. એટલે પરમાણુ ઘણાં છતાં. તેનું સ્વરૂપ- બહુજ નાનું- સૂક્ષ્મ થાય છે. જેમ, એક મણ રૂનો મોટો ગાંસડો બાંધવો પડે છે. પણ જો એક મણ સોનું હોય, તો તે લગભગ પોણા ઘન ફીટ જેટલી જગ્યા રોકે. વજન સરખું છે, બન્નેયનો પરિણામ [રચના-બંધારણ] જુદાં છે. પરંતુ, જો રૂના ગાંસડા જેટલું સોનું હોય, તો તે કેટલા મણ થાય? તેમાં રૂ કરતાં કેટલા બધા પરમાણુઓ હોય? અર્થાત્ સોનાનો પરિણામ સૂક્ષ્મ છે, રૂનો પરિણામ સ્થૂલ છે. એ પ્રમાણે ઉપરની સોળ વર્ગણાઓમાં પહેલી કરતાં બીજી, બીજી કરતાં ત્રીજી, ત્રીજી કરતાં ચોથી. એમ ચઢતે ચઢતે દરેકમાં પરમાણુઓ વધારે વધારે છતાં દરેકનો પરિણામ સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ છે. એટલે છેવટની કાર્મણ વર્ગણા સૌથી સૂક્ષ્મ છે. અને તેના એક એક સ્કંધમાં સૌ કરતાં પરમાણુઓ વધારે વધારે છે.

મુદ્દા.

૧ સ્કંધો પણ એક સરખા નથી હોતા. જેમ જેમ પરમાણુઓની સંખ્યા વધારે, તેમ તેમ તેનો પરિણામ સૂક્ષ્મ હોય છે. તેથી સ્કંધોના વર્ગો પડે છે. તેમાંના આઠ ગ્રહણ યોગ્ય અને આઠ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓનો વિચાર આ પાઠમાં સમજાવ્યો છે.

૨ આ પાઠમાં સમજાવેલી દરેક વર્ગણામાં કાર્મણ વર્ગણા બહુજ સૂક્ષ્મ છે, અને તેમાં પરમાણુઓ બધી વર્ગણાઓ કરતાં વધારે છે. કાર્મણ વર્ગણાને બરાબર ખ્યાલમાં રાખવાથી, હવે પછીના પાઠો બરાબર સમજાશે.

પાઠ ૧૧ મો :

આત્મ પ્રદેશો અને આત્મ પ્રદેશોની સંસર્ગ : તથા વિસર્ગ : શકિત.

પાઠ ત્રીજાથી પાંચમા સુધીમાં આત્મા વિષે તમે કેટલુંક શીખી ગયા છો—"આત્મા આપણા આખા શરીરમાં ફેલાઈને રહેલો છે, ચૈતન્ય શકિત તેમાં છે." ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ ઘણુંએ શિખ્યા છો.

તે આત્મામાં કઇ કઈ શકિતઓ છે? શરીરમાં તે કેવી રીતે હરે ફરે છે? શરીરની હલન ચલન ક્રિયામાં કેવી અને કેટલી મદદ આપે છે? તેનું શું ફળ આવે છે?

એ વિગેરે સવાલોના સમાધાન ઘણો ભાગે કંઇક કંઇક હવે પછીના પાઠોમાં કરીશું.

જેમ આત્મા આપણા શરીરમાં છે, તેજ રીતે દરેક માણસના શરીરમાં પણ છે. એ તમે કબુલ કરી શકો છો ?

હા, કેમકે-તેઓ ઇરાદા પૂર્વક હીલ ચાલ કરે છે. એટલે તેઓમાં ચૈતન્ય છે, અને જ્યાં ચૈતન્ય છે, ત્યાં આત્મા નક્કી છે.

× × ×

તમારા નાના ભાઈની ઉમ્મર કેટલી હશે ?

બે વર્ષની.

ને તમારી કેટલી ?

પંદર વર્ષની.

તમે તમારા નાના ભાઈ જેવડા હતા ?

હા. તેર વર્ષ પહેલાં હું તેના જેવડોજ હતો.

જ્યારે તમે બે વર્ષના હતા, ત્યારે તમારા શરીરમાં આત્મા હતો ?

હા, ચોક્કસ હતો.

હાલ તમારા શરીરમાં આત્મા છે ?

છે.

તે વખતે તમારા શરીરમાં આત્મા હતો, એ વાત તમે કબુલ કરી, પણ શરીરના કેટલા ભાગમાં આત્મા હતો ?

તેમાં પૂછવાનું શું છે ? આખા શરીરમાં ફેલાઈને રહ્યો હતો, શરીરનો કોઇ પણ ભાગ ખાલી નહીં, તેમજ શરીરની બહાર આત્મા લટકતો પણ નહીં, એવી રીતે શરીરમાં રહેલો હતો. અને એમજ હોઇ શકે.

ઠીક, ત્યારે હાલમાં તમારા શરીરમાં આત્મા કેવી રીતે રહેલ હશે ?

હાલ પણ એવીજ રીતે આખા શરીરમાં ફેલાઇને.

બાળપણના તમારા શરીરમાં ને હાલના તમારા શરીરમાં કાંઇ ફેરફાર હોય, તેનું ધારો છે ?

બાલ્યાવસ્થામાં મારૂં શરીર નાનું હતું, હાલ મોટું છે. કારણ કે–મારું શરીર દીવસે દીવસે હાલમાં વધતું જાય છે.

બરાબર ! પણ ભાઈ ! આત્માનું કેમ થયું હશે ?

એ પણ વધતો જ હશે ને ?

નહીં, નહીં, આત્મા વધતો નથી, તેમ ઘટતોયે નથી. પણ તેનો સંસર્ગઃ અને વિસર્ગઃ થાય છે.

એટલે ? સંસર્ગ– વસર્ગ વળી શું ?

સમજાવું છું–ધીરજ રાખો.

× × ×

પરમાણુ કેટલો સૂક્ષ્મ છે ? તે હકીકત તમને યાદ છે ને ?

હા, છઠ્ઠા પાઠમાં એ સબંધી વિચાર કરી ગયા છીએ.

આખો આત્મા તમારા આખા શરીરમાં ફેલાઇને રહ્યો છે, પણ તમારી આંગળીમાં કેટલો આત્મા હશે ?

આંગળી જેટલો જ.

ને આંગળીના ટેરવા પર ?

ટેરવા જેટલો.

તમારી આંગળીના ટેરવા પર સોયની અણી મૂકું છું, કેમ તમને કાંઈજ લાગનું નથી ને ?

ના, જી ! સ્હેજ તમતમાટ થાય છે.

નખના કાળા ભાગ પર સોયની અણી દબાવતાં શું થાય છે ?

કંઇએ નહી.

કારણ ?

નખના છેડાનો ભાગ જડ [આત્મા વિનાનો] છે ને ?

હા, બરાબર. હું ભૂલ્યો. ત્યારે તમારી આંગળી પર સોયની અણી જેટલામાં વાગે છે, તે ભાગ આત્મા વાળો ખરો ને ?

હા.

જે ભાગમાં તમને સોય વાગે છે, તે ભાગમાં કેટલો આત્મા હશે ?

સોયની અણી જેટલો.

ત્યારે શું આત્માના નાના નાના કકડા થતા હશે ?

એમાં હું કાંઈ કહી શકતો નથી. પણ આખા શરીરમાં આખો આત્મા છે. આંગળીમાં આંગળી જેવડો,

સોયની અણી જેટલા ભાગમાં સોયની અણી જેટલો આત્મા છે, એમ ચોકકસ કહી શકું છું.

તો તો પછી આવી રીતે, આત્માનો નાનામાં નાનો ભાગ પણ થઇ શકે ?

થઈ શકે. કેમ ન થઇ શકે ?

કેટલો થઇ શકે ?

બરાબર નહિ કહી શકું. આપ સમજાવો.

પરમાણુ જેવડો.

ઓહો ! પરમાણુ તો ઘણો જ સૂક્ષ્મ છે. જેના જ્ઞાનીની બુદ્ધિથી પણ બે ભાગ ન થઈ શકે.

હા, આત્માનો પણ નાનામાં નાનો ભાગ તેવડોજ-જ્ઞાનીની બુદ્ધિથી પણ જેના બે ભાગ ન થાય. તેવડોજ સમજવો. પણ એટલું યાદ રાખવું, કે-પરમાણુ એકલો છુટો છવાયો હોય છે, ને સ્કન્ધ સાથે વળગેલો પણ હોય છે. પણ આત્માના પરમાણુ જેવડા નાનામાં નાના એ ભાગો કદી એક બીજાથી છુટા પડતા જ નથી.

આ નાનામાં નાના ભાગોનું નામ પ્રદેશ પ્ર-અત્યંત દેશ-નાનો ભાગ, અર્થાત્ નાનામાં નાનો ભાગ : પ્રદેશ કહેવાય છે. આખા આત્માને કેટલા પ્રદેશો હશે ? વારૂ ! કહી શકશો ?

ઘણા, ઘણા.

ઘણા તો ખરા, પણ અસંખ્ય કહેવા.

અસંખ્ય શબ્દનો શો અર્થ છે?

તે આગળ ઉપર પ્રસંગે સમજાવીશું, ગભરાતા ના.

ઠીક. પણ આપણી વાતચીતનો સારો શો આવ્યો?

આત્મા એ અસંખ્ય પ્રદેશોનો સમૂહ છે, અથવા આત્માને અસંખ્ય પ્રદેશો છે. આત્મ-પ્રદેશો આખા શરીરમાં ફેલાઇને રહ્યા છે. અથવા, અસંખ્ય-પ્રદેશી આખો આત્મા આખા શરીરમાં ફેલાઇને રહ્યો છે. સોયની અણી જેટલા ભાગમાં પણ આત્મ પ્રદેશો ઘણાજ-અસંખ્ય સમજવા.

એક પરમાણુ એક સ્વતંત્ર પદાર્થ છે, તે રીતે ઘણા પરમાણુઓ મળીને તેનો બનેલો સ્કંધ પણ એક સ્વતંત્ર પદાર્થ છે. એજ પ્રમાણે એક ધોતી જોટાના બે ટુકડા થાય, તે પણ બન્નેય બે ધોતીયા રૂપ બે સ્વતંત્ર પદાર્થો છે.

તેવી રીતે આત્મામાં નથી. પણ તે અસંખ્ય પ્રદેશોના સમૂહ રૂપ એક આત્મા સ્વતંત્ર પદાર્થ છે.

× × ×

જુઓ, આ મીણબત્તી, તેને સળગાવી દીવો કરો. દીવાનો પ્રકાશ ચારે ય તરફ ફેલાય છે ને?

હા, જી!

જુઓ, આ નાનો ડબ્બો છે. હવે તેમાં મીણબત્તી મૂકો, ને તપાસો, કે-પ્રકાશ ક્યાં ક્યાં ફેલાય છે?

પ્રકાશ આખા ડબ્બામાં ફેલાયો છે.

એ મીણબત્તી બહાર કહાડો, ને પેલી મોટી પેટીમાં મૂકો. હવે તપાસો, દીવાનો પ્રકાશ કેટલા ભાગમાં ફેલાય છે?

આખી પેટીમાં છે.

ડબ્બામાં મીણબત્તી મૂકી હતી, ત્યારે તે પ્રકાશ ડબ્બામાંજ સમાયો, ને આખો ડબ્બો પ્રકાશથી ભરાયો. મોટી પેટીમાં મીણબત્તી મૂકી, ત્યારે પ્રકાશ આખી પેટીમાં ફેલાયો. ત્યારે, પેટીમાં મૂકતી વખતે પ્રકાશ વધ્યો હશે?

નહિં જ.

ત્યારે?

ડબ્બામાં-સાંકડી જગ્યામાં જે પ્રકાશ હતો, તે પ્રકાશ મોટી પેટીમાં પહોળી જગ્યામાં વિસ્તાર પામ્યો.

હવે, જો પેટીમાંથી ડબ્બામાં મૂકીએ, તો?

પ્રકાશ સંકોચાય, ને ડબ્બામાં સમાઈ શકે.

બસ, ભાઈ! બસ. હવે તમને વધારે પૂછવાની જરૂર નથી.

તેવીજ રીતે, આત્માના સબંધમાં સમજી લ્યો ને, કે–જ્યારે તમે નાના હતા, ત્યારે તમારું શરીર નાનું હતું, ત્યારે તેજ અસંખ્ય પ્રદેશી–અસંખ્ય પ્રદેશવાળો આત્મા–તેમાં સંકોચિત રૂપે હતો. જેમ જેમ તમે મોટા થતા ગયા, શરીર મોટું થતું ગયું, તેમ તેમ આત્મા–આત્મ પ્રદેશો-વિકાસ વિસ્તાર પામતા ગયા.

આ ઉપરથી એટલું સમજી લ્યો, કે-તમે યુવાન થશો, તમારા દરેક અંગો પૂરા ખીલશે, ત્યારે તેજ આત્મા વિસ્તાર પામીને આખા શરીરમાં ફેલાશે. પછી જ્યારે તમે વૃદ્ધ થશો, શરીરના અવયવો સંકોચાશે, ત્યારે આત્મા આત્મ-પ્રદેશો-પણ સંકોચાશે. આવી રીતે આત્મા સંકોચાય છે, ને વિસ્તાર પામે છે.

સંકોચાવું: તે સંસર્ગ: વિસ્તાર પામવો: તે વિસર્ગ: મુદ્દા.

૧. આત્મા આખા શરીરમાં ફેલાઇને રહેલો હોય છે. એટલે નખના કાળા ભાગ વિગેરે શિવાય શરીરનો કોઇ પણ ભાગ આત્મા વિનાનો ખાલી નથી હોતો, તેમજ શરીરની બહાર પણ આત્મા નથી હોતો.

૨. શરીરમાં ફેલાઇને રહેલો આત્મા એક અખંડ પદાર્થ છે, અને તેના [મનની કલ્પનાએ] અસંખ્ય નિર્વિભાજ્ય ભાગ પાડી શકાય છે, તેને આત્માના પ્રદેશો કહેવાય છે.

૩. જો કે આત્મા શરીરમાંજ ફેલાઇને રહ્યો છે, છતાં, તેમાં સંકોચ પામવાની અને વિસ્તાર પામવાની શકિત છે, તેનું નામ સંસર્ગ: અને વિસર્ગ: શકિત કહેવાય છે.

પાઠ ૧૨ માઃ

યોગઃ – બળઃ – આંદોલનઃ

" સ્થૂર-સૂક્ષ્મા યતશ્ચેષ્ટા આત્મનો વૃત્તયો મતાઃ "
યોગબિંદુ. ૪૦૬.

ગયા પાઠમાં આત્મ-પ્રદેશો વિષે કેટલુંક તમે શિખ્યા, તેમજ આત્મ પ્રદેશોનો સંસર્ગ-વિસર્ગ થાય છે, એ પણ તમે સમજ્યા.

તમારી છાતી પર જરા ડાબી બાજુએ હાથ મૂકો, શું થાય છે ?

ધબક્, ધબક્, થાય છે.

તમારા જમણા હાથના કાંડા પર અંગુઠા પાસેની નસ-નાડી ઉપર આંગળીઓ મૂકો, તપાસો શું થાય છે ?

ત્યાં પણ ધડકારા જણાય છે.

તેનું કારણ સમજો છો ?

કારણ એમ જણાય છે, કે-શરીરમાં લોહી ફરે છે. એટલે લોહીમાં આંદોલન થાય છે. અને નાડીઓમાં લોહીના આંદોલનનો ધડકારો જણાય છે. એમ સામાન્ય રીતે કહી

શકાશે.

લોહીમાં આંદોલન શાથી થતું હશે ?

કંઈક કારણ તો હશેજ ને ?

શું કારણ હશે ?

આપ સમજાવો.

આપણે આત્મ-પ્રદેશોની હકીકત શિખી ગયા છીએ. તે આત્મ-પ્રદેશો આંદોલિત હોય છે, તેની અસર શરીરના સૂક્ષ્મ તત્વો ઉપર થાય છે, તેની અસર, મગજ, હાડકાં, મેદ, માંસ, વિગેરે ઉપર થાય છે, અને તેની અસર લોહી ઉપર થાય છે. લોહીના ફરવાની અસર હૃદય ઉપર, અને હૃદયની અસર નાડીઓમાં થાય છે.

× × ×

લોહી ફરવાની ક્રીયા આપણે નાડીઓ દ્વારા જાણી શકીએ છીએ. પરંતુ હું તમને આત્મ-પ્રદેશો કેવી રીતે આંદોલિત હોય છે ? તે સમજાવું છું.

આત્મા સ્વતંત્ર એક અખંડ પદાર્થ છે, એ વાત ખરીને ?

હા, જી !

તેનું મધ્ય બિન્દુ કલ્પો. મધ્ય બિંદુ તે બરોબર વચ્ચેનો ભાગ. આત્માનું મધ્ય બિન્દુ આઠ પ્રદેશો છે. તે-આત્માના મધ્ય બિંદુ તરીકે આવેલા છે.

એ આઠ પ્રદેશોનું નામ રુચક પ્રદેશો કહેવાય છે.

મધ્ય બિંદુમાં આઠ પ્રદેશો કેમ ?

પ્રદેશો કેવડા હોય ? તેની તમને માહિતી છે ને ?

હા, જી ! પ્રદેશો પરમાણુ જેવડા જ હોય.

તો પછી પ્રદેશ અને પરમાણુમાં ફરક શો ?

ફરક એજ–કે–પરમાણુ સ્વતંત્ર પદાર્થ તરીકે છુટો હોય છે. ત્યારે પ્રદેશ પરમાણુના માપનો જ પણ છૂટો પડેલ નથી હોતો. સ્કન્ધ સાથેજ લાગેલો–રહેલો હોય છે.

હા, એમજ. તમે બરાબર સમજ્યા છો, તેમાં શક નથી. હવે, હું તમને મધ્ય બિંદુના આઠ પ્રદેશો લેવાનું કારણ સમજાવું છું.

આ દડાનું મધ્યબિન્દુ કેવડુ હશે ? તે કહી શકશો ?

હા, ખુશીથી કહી શકીશું.

કહો, ત્યારે.

તે એક બારીકમાં બારીક ઝીંણા મીંડા જેવું હશે.

પણ, એ ઝીણું મીંડુ કેવડું હોઈ શકે ?

ખુબ ઝીણું આપણી આંખે માંડ માંડ દેખાય એવું.

ઓહો ! આંખેથી માંડ માંડ દેખાય એવા મધ્ય બિંદુમાં પણ અસંખ્ય પ્રદેશો હોય છે, એ કેમ ભૂલી ગયા ?

હા, જી ! હા, જી ! અમારી ભૂલ થઈ. ત્યારે એ મધ્ય બિન્દુ કેવડું નાનુ હોઇ શકે ?

નાનામાં નાનું આઠ પ્રદેશ જેવડું હોઈ શકે, તેથી નાનું ન હોઈ શકે. ચાર દિશાના ચાર નીચેઃ અને ચાર ઉપરઃ એમ આઠ પ્રદેશો જ મધ્ય બિન્દુ થઈ શકે. ચાર ઉપરના પ્રદેશ ઉપર, ઉપરની દિશા [ઉર્ધ્વદિશા] આવે, અને ચાર નીચેના પ્રદેશોની નીચે, નીચેની [અધો દિશા] આવે. ઉપરની દિશાએથી, નીચેની દિશાએથી, અને ચારેય બાજુની ચાર દિશાઓએથી, સંકોચતાં, સંકોચતાં વચ્ચે આઠ મધ્યના પ્રદેશ સુધી આવવું પડે. તેથી આગળ વધી ન શકાય, કેમકે–સામસામું દબાણ આવવાથી આઠજ પ્રદેશો મધ્ય બિન્દુ તરીકે બરાબર ગોઠવાઇ જાય છે. મધ્ય બિન્દુનું આ રીતે ચોક્કસ માપ આવી રહે છે. આ આઠ પ્રદેશોનું નામ આઠ રુચક પ્રદેશો કહેવાય છે.

× × ×

આ આઠ રુચક પ્રદેશો–મધ્ય બિન્દુ છે, તે શિવાયના દરેક આત્મ પ્રદેશો આંદોલિત હોય છે.

દાખલા તરીકે–ઉકળતા પાણીના દેગ. ઉકળતું પાણી જેમ ગરમીના જોરથી નીચે–ઉપર થાય છે. તેને આંદોલિત થતું આપણે જોઇએ છીએ, તે પ્રેમાણે આત્મ-પ્રદેશો આંદોલિત હોય છે.

આવી રીતે, તમારા શરીરમાં રહેલો આત્મા હંમેશાં આંદોલિતજ હોય છે. તમે સુતા હો તો પણ, તે આંદો-લિતજ હોય છે.

માત્ર, કાંઈ કામ કરતા હોઇએ, અથવા કોઈ સ્થળે બળ અજમાવવાનું હોય, તે પ્રસંગે આત્મા વિશેષ આંદોલિત હોય છે.

આ પથ્થર ઉંચકો. હાથને બળ કરવું પડે છે કે?

હા, ઘણું બળ કરવું પડે છે. તે સાથે આખા શરીરનું યે બળ લગાડવું પડે છે.

જુઓને, તમારા મ્હોં ઉપર રતાશ આવી ગઈ, આખા શરીરમાં લોહી ધમધમાટ કરતું હો રહ્યું છે. કેમ કાંઈ જણાય છે ને?

હા, હા, ચોક્કસ. શરીરમાં ધમધમાટી ચાલી રહી છે ને.

બસ. તમે તમારા હાથવતી જ્યારે બળ કર્યું, ત્યારે હાથના વિભાગમાં રહેલા આત્મ-પ્રદેશો આંદોલિત થયા, અને તેજ વખતે ખભાના આત્મ પ્રદેશો ખૂબ આંદોલિત થયા. અનુક્રમે આખા શરીરના આત્મ-પ્રદેશો ખૂબ આંદોલિત થઈ ગયા.

અર્થાત્, આત્મ-પ્રદેશો સાંકળના અંકોડાની માફક એક બીજા સાથે જોડાયેલા છે. એક સ્થળે આંદોલન થતાં જ તેની અસર દરેક આત્મ-પ્રદેશોમાં પહોંચે છે.

આત્મ-પ્રદેશોમાં થતાં આ આંદોલનનું-યોગઃ બળઃ વીર્યઃ એવું નામ છે. આપણે પણ યોગ એ શબ્દનો જ્યાં વ્યવહાર કરીએ, ત્યાં તેનો અર્થ આ પાઠમાં બતાવ્યા પ્રમાણે સમજવો.

આપણે સૂતા હોઇએ કે શાંત ચિત્તે બેઠા હોઇએ, તો પણ આત્મ પ્રદેશો આંદોલિતજ હોય છે-તેમાં યોગ થતો જ હોય છે. આ યોગનું નામ અનભિસંધિજયોગ કહેવાય છે.

કાંઇ પણ કામમાં શરીરને કે શરીરના અવયવોને-લગાડીએ, ત્યારે અભિસંધિ [પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થતાં-આંદોલનોને-] યોગને અભિસંધિજ યોગ કહેવાય છે.

અભિસંધિજ તે બાહ્ય પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થતો યોગ, અનભિસંધિજ-તે બાહ્ય પ્રયત્ન વિના ઉત્પન્ન થતો યોગ.

યાદ રાખજો, કે-તમે કાંઇ પણ કામ કરો, તે દરેક વખતે પણ યોગ થાય જ છે. મૌન બેસી શાંત પણે કંઈ વિચારતા હો, તે વખતે પણ યોગ થાય છે. શ્વાસ ખાતા હો, કંઈ પણ બોલતા હો, કે શરીરને સ્હેજ સ્હાજ હલાવતા હો, તો પણ યોગ થાયજ છે. આપણું નાનું મોટું કામ, નાની મોટી ચેષ્ટા-એક પણ એવી નથી, કે જેમાં યોગ-આત્મ-પ્રદેશોનું આંદોલન થતું ન હોય.

× × ×

આપણે શાંત પડી અને સુતા હોઈએ, ત્યારે પણ આપણી નાડીઓ ધબકતી હોય છે. આપણા ડાબા પડખા તરફ હૃદયનો ધબકારો ચાલતો જ હોય છે. આખા શરીરમાં લોહી દોડતું હોય છે. ખાધેલો ખોરાક પચતો હોય છે. તેના રસ, મેલો, જુદા પડતા હોય છે. આમથી તેમ પેટમાંથી પસાર થતા હોતા હોય છે

માંસ બનતું હોય છે. માંસમાંથી મેદ-ચરબી, ચરબીમાંથી હાડકાં બનતાં હોય છે. હાડકામાંથી મજ્જા-મગજનું તત્ત્વ તૈયાર થતું હોય છે. તેમાંથી વીર્ય બનતું હોય છે. અને તે બધા તત્ત્વો શરીરમાં પોત પોતાને યોગ્ય યોગ્ય ઠેકાણે ગોઠવાતા હોય છે. ઉપરાંત નાડીઓ, સ્નાયુઓ, ઇન્દ્રિઓ ના રજકણો, તન્તુઓ વિગેરે નવા બનતા હોય છે. એમ શરીર રૂપી કારખાનામાં ગમે તેવી શાંતિમાં પણ ધમધોકાર બધીયે પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હોય છે. ગમે તેવી યોગ સાધના કરનાર યોગીના શરીરમાં પણ આ રીતે મોટા મોટા કારખાના ચાલતાજ હોય છે.

એ તમામ હિલચાલ ચાલવાનું મુખ્ય કેન્દ્ર-મુખ્ય મથક-આત્માના પ્રદેશોમાં થતાં આંદોલનો છે. જો તે આંદોલનો ન થતાં હોય, તો શરીરમાં કાંઇપણ-સૂક્ષ્મ પણ ફેરફાર ન થાય, મડદામાંથી આત્મા ચાલ્યો જાય છે, ત્યારબાદ શરીરની કોઇપણ વ્યવસ્થિત પ્રવૃત્તિ ચાલતીજ નથી. શરીરના આખા યત્રના સંચાલનનો આધાર, આત્મ પ્રદેશોમાં થતા આંદોલનો ઉપર રહેલો છે. એમ હવે બરાબર સમજી શકયા હશો ?

હા, જી ! ખૂબ સારી રીતે સમજી શકયા છીએ. પરંતુ આત્મ-પ્રદેશોમાં આંદોલન થવાનું કારણ શું ? એ સમજી શકાતુ નથી.

તે કારણ હાલ સમજાવી શકાશે નહીં, આગળ જરુર સમજાવીશું.

કોઈ કોઈ છાને કોઈ કોઈવાર, આંદોલનો વધતા-ઓછાં થાય છે. એટલે કે-જુદે જુદે વખતે, જુદા જુદા માણસને, જુદી જુદી જાતનો યોગ હોય છે. "દરેકને દરેક વખતે એક સરખો જ યોગ હોય" એમ સમજવું નહીં. ક્યા માણસને કઈ કઈ વખતે કઈ કઈ જાતનો યોગ થાય ?

તે આગળ ઉપર સમજાવીશું, ત્યાં સુધીમાં તમે તમારી મેળેજ તમારા અનુભવથી કાંઈક સમજશો પણ ખરા.

પરંતુ, યાદ રાખજો કે આક ચુંબક પ્રદેશો આત્માનું માત્ર બિન્દુ હોવાથી તે આંદોલિત થતા જ નથી.

સામ સામી દિશાએથી એક દોરડું સરખા બળથી ખેંચવામાં આવે, તો તે તુટતું નથી, તેનું કારણ સમજો છો ?

હા, જી ! કારણ એ સમજાય છે, કે-સામ સામી દિશાએથી સરખું ખેંચાણ થવાથી મધ્ય ભાગ ઉપર બન્નેય તરફના ખેંચાણની અસર થતી નથી. અથવા બન્નેય તરફના ખેંચાણની એકજ કેન્દ્રમાં અસર થતી હોવાથી, મધ્ય ભાગને કઈ દિશા તરફ જવું ? તે પ્રશ્ન રહે છે. એટલે મધ્ય ભાગ અસર વગરનો બની રહે છે.

તેવીજ રીતે, આપણે ચાર જણા ચારેય બાજુ બેસીને પાણીથી ભરેલી કથરોટની ચારેય દિશાએથી એકી સાથે, એક સરખા જોરથી ટકોરા મારીએ, તો ચારેય તરફથી ટકોરાઓને લીધે પાણીમાં નાના નાના તરંગો ઉઠે છે તે દરેકનો પ્રવાહ મધ્યમાં ... જુદા જુદી દિશાએથી આવતા મોજાંઓ ...

અથડાશે. પરંતુ એકી સાથે સરખા બળથી, ટકોરા મારેલા હોવાથી વચ્ચેના પ્રદેશોને અસર ન થતાં તેને સ્થિરજ રહેવુંજ પડે.

ના, સાહેબ ! વચ્ચે પણ આંદોલન થતું તો જોવામાં આવેજ છે, તેનું કેમ ?

તમારી એ વાત તદ્દન સાચી છે. પરંતુ તેનું કારણ–આપણે એકી સાથે અને સરખા જોરથી ટંકોરા મારી શકતા નથી. કાંઇકને કાંઇક ફરક પડી જ જતો હોય છે. તેથી એમ બને છે. પણ જો બરાબર એક સરખા વખતે અને એક સરખા જોરથી ટકોરા મરાય, તો વચ્ચે સામ સામા પ્રદેશોને સ્થિર રહ્યા વિના ચાલેજ નહીં. એ વાત સાદી બુદ્ધિથી પણ સમજાય તેવી છે.

હા, હવે બરાબર સમજાયું.

વળી, એક તદ્દન સરખો ગોળ પોલો ગોળો હોય, અને તેમાં પાણી ભરીને, ચારેય કોરથી તેને બંધ કરવામાં આવેલો હોય, ત્યારે તેની ચારેય દિશાએથી, ઉપર તથા નીચેથી એકી સાથે સરખા જોરથી ટકોરા મારવામાં આવે, તો મધ્યના પ્રદેશોને જરાપણ આંદોલિત થવાનું રહે નહીં, અને તેને સ્થિરજ રહેવું પડે. તે રીતે આઠ રુચકપ્રદેશો સ્થિર રહે છે. એમ આપનું કહેવું છે. એમને ?

હા, મારે એજ કહેવાનું છે.

મુદ્દા.

૧ શરીરના પ્રયત્નમાં આત્માનું બળ મદદગાર છે. આત્મામાં રહેલી સ્ફુરણા–બળઃ ને લીધે શરીર

પ્રયત્નવાન્ થઈ શકે છે. એ બળને-સ્ફુરણાને યોગ કહે છે.

૨ યોગના બે પ્રકાર છે, અભિસંધિજ અને અનભિસંધિજ:

૩ અભિસંધિજ એટલે બાહ્ય પ્રયત્નથી થતી આત્મ પ્રદેશોની સ્ફુરણા, અને અનભિસંધિજ એટલે અંદરના પ્રયત્નને લીધે થતી આત્મ પ્રદેશોની સ્ફુરણા.

૪ આઠ રુચક પ્રદેશોમાં કદી આંદોલન થતુંજ નથી.

પાઠ ૧૩ મો:
અધ્યવસાય : લાગણીઓ:
ભાગ ૧ લો.

" ચંદ્રકુમાર ! તમારું મ્હોં કેમ ઉદાસીન છે ?"

"કંઇ નહી........ ! "

"કેમ "કંઈ નહિ ? બોલો, બોલો. શું કારણ છે ?"

" સાહેબ !

એક દિવસે મારા બાપુએ કહ્યું હતું, કે– "ચંદ્ર ! આ પરીક્ષામાં પ્હેલે નંબરે પાસ થઈશ, તો, તને એક સાઈકલ અપાવીશ "

મ્હેં અભ્યાસમાં પૂરતી મહેનત લીધી, ને પ્હેલે નંબરે પાસ થયો, કારણ કે-સાઈકલ ઉપર ફરવા જવાનું મને બહુ ગમે છે.

મ્હારા બાપુએ સાઈકલ મંગાવવાનો ઓર્ડર લખી મોકલ્યો. કંપની તરફથી કેટલેક દિવસે જવાબ આવ્યો, કે–

" આપના ઓર્ડર પ્રમાણે એક અઠવાડીઆમાં સાઈકલ રવાના કરાવીશું."

મારી ઉત્સુકતા વધી.

થોડા દિવસો પછી વ્હી. પી. થી રસીદ મળી, પરંતુ સાઇકલ ન આવી. "

" કેમ ? શું થયું ?"

" રેલ્વે વાળાની ભૂલથી કયાંક બીજે ચાલી ગઈ. છેવટે કેટલીક મહેનતને પરિણામે સાઈકલ પરમ દિવસે મળી. "

"હં, પછી ?"

"કાલે કેટલીક તૈયારી કરી, સાંજે ફરવા જવાનો હતો, પરંતુ મારા મામાને ત્યાં જમવાનું હોવાથી હોંશમાં ને હોંશમાં જમવા ગયો. જટપટ જમી ઉતાવળો ઉતાવળો ઘેર આવ્યે, કપડાં પહેરી સાઇકલ લેવ જાઉં, તેવામાં ત્યાં સાઇકલ જ ન મળે."

હૃદયમાં એક આંચકો આવ્યો. પૂછપરછ કરતાં માલૂમ પડયું કે-" મ્હારા કાકાનો દિકરો વિશુ સાઇકલ લઈ ફરવા ચાલ્યો ગયો છે."

" મ્હારા પહેલાજ મારી સાઇકલ પર એ ફરવા ચાલ્યા ગયો ? કેવો માણસ ?! "

"મનમાં ક્રોધ ચડી આવ્યો, મ્હોં ચડી ગયું. આંખમાં ઝળઝળીયાં આવ્યાં.

એમને એમ ધુંધવાતો શહેર બ્હાર કેટલાક છોકરાઓ સાઇકલ ફેરવતા હતા, ત્યાં ગયો. પરંતુ ન મળે વિભુ, કે ન મળે મારી સાઇકલ."

"એ વખતે મારા મનની દશા કેવી થઈ ગઈ હતી ? તે હું જ કહી શકતો નથી. ઘણું રખડ્યો. બહુ તપાસ કરી. છતાં પત્તો જ ન મળ્યો. છેવટે ઘર તરફ રવાના થયો."

" કેવી રીતે ? અને કયે રસ્તેથી હું ઘેર આવ્યો ?" તેનું મને ભાનજ નહોતું, " રસ્તામાં શું થાય છે ? કોણ જાય છે ? આવે છે ? " એ વિગેરે કંઈ પણ મારી ધૂનને લીધે હું જોઇ શકયોજ નહિ.

ઘેર જઈ કપડાં આમ તેમ ફેંકી દીધાં. મારો રૂઆબ અને પરિસ્થિત જોઇ, ઘરના કોઈ પણ માણસે મારી સાથે તે વખતે બોલવામાં સાર જોયો નહીં.

થોડી વાર સુનમૂન–શૂન્યમૌન–બેસી રહ્યો. પછી આવેશમાંને આવેશમાં એકાએક ઉભો થયો. મ્હારા કાકાને ઘેર ગયો. ત્યાં પણ વિભુને ન જોયો. શેરીમાં પા એક કલાક આમ તેમ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં ઘૂમ્યો. પરંતુ, વિભુ તો ન જ આવ્યો.

કંટાળીને ઘર તરફ ચાલ્યો, અર્ધે રસ્તેથી પાછો વળ્યો.

"હવે તો આવ્યો હશે ?" એમ ધારી બીજી વાર મારા કાકાને ઘેર ગયો.

ત્યારે, ઓટલા ઉપર વિમળાબ્હેન ઉભા હતા."

"મોટી બ્હેન ! કયાં ગયો વિભુ ?"

"કકડે કકડા થઈ ગએલા હૃદયને સાંધી સાંધીને મુશ્કેલીથી એટલા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. પછી તો બોલવાનું તો શું ? પરંતુ શરીરનું તમામ સામર્થ્ય ખલાસ થઈ ગયું. ઓઠ ફરકતા હતા, આંખોમાંથી આંસુ ટપકતા હતા."

"કેમ ભાઈ ! શું છે ? વિભુ તો ફરવા ગયો છે, હમણાં આવશે.

તું આજ આમ કેમ છે ? આવ, આવતોઃ–" એમ કહી મને સ્હોડમાં લીધો.

"મારી સાઇકલ–" એટલું બોલતામાં તો હું મોટેથી રોઈ પડ્યો.

"તારી સાઇકલ વિભુ લેઈ ગયો છે ?"

"મારાથી જવાબનો એક શબ્દ ઉચ્ચારી શકાય તેમ હતુંજ નહીં, તેથી હું તો રોતોજ રહ્યો."

"આવ, આવ, ઘરમાં આવ." કહી મને બેઠકમાં બેસાડયો, બ્હેને મને શાંત પાડવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે નકામો ગયો. કેટલીક વાર પછી હું શાંત થયો, થોડીવાર શાંતપણે બેસી રહ્યો."

"મોટી બ્હેન! ઓ મોટી બ્હેન!! બારણું ઉઘાડો." અવાજ સાંભળી, વિભુ જાણી, હું ઉભો થયો. મ્હોટી બ્હેને બારણું ખોલ્યું, ભાઈ સાહેબ તો લંગડાતા લંગડાતા, હસવાનો ડોળ કરતા કરતા, અંદર દાખલ થયા.

મ્હારા મનમાં ફાળ પડી, કે "અરે! પણ મારી નવી સાઇકલ ક્યાં?"

"ભાઈ તો પગ પકડી ઓટલા ઉપર બેસી ગયા હતા. હું તેમની સામે આંખો ફાડી જોઈ રહ્યો હતો. તેવામાં બે મજુરો આવ્યા, એકે સાઇકલ ઉપાડેલી હતી, ને બીજાએ આગલું પૈડું ઉચકેલ હતું."

મ્હોટી બ્હેને પૂછ્યું-"વિભુ! આ શું થયું?"

"બીજા સાઇકલ વાળા સાથે અથડાવાથી હું પડી ગયો, બ્હેન!" મજૂર – "બ્હેન! ભાઇને પગે બહુ વાગ્યું છે."

"મેં કહ્યું– "સારું થયું, ઘણું સારું થયું." એમ કહી, અકળાઇને હું ઘેર ચાલ્યો ગયો. પથારીમાં સૂતો, પરંતુ મોડી રાત સુધી ઉંઘ આવીજ નહીં"

સવારમાં કંઈક મોડા યે ઉઠયો, જુસ્સો શાંત થયો હતો. ઓરડામાંથી બહાર નીકળ્યો, તેવામાં પરસાળમાં મારી નવી સાઇકલના કકડા પડ્યા હતા, તે જોવામાં આવ્યા. વળી, હૃદયમાં જુસ્સો જાગી આવ્યો. ગઇ કાલનો બનાવ, અને નવી આવેલી સાઇકલ તરફનું મારું આકર્ષણ, હૃદયમાં ફરી પાછા ઉભરાઇ આવ્યાં."

"સાઇકલ ઉપર બહુ કંટાળો આવ્યો, અને કાંઈ પણ ખાધા વિનાજ અહીં ચાલ્યો આવ્યો છું."

"ઓહોહો ! ! એમાં જમ્યા વિના ચાલ્યા આવ્યા ? આટલો બધો આવેશ રખાય ?"

ચંદ્રકુમાર શરમથી નીચું જોઈ રહ્યો.

ચંદ્રકુમાર યોગ્ય અને પહેલે નંબરે રહેનાર વિદ્યાર્થિ હોવાથી બીજા વિદ્યાર્થિઓ પણ આ વાત સાંભળતાં સાંભળતાં કેટલેક અંશે ચંદ્રકુમાર જેવી લાગણીને વશ થતા રહ્યા હતા.

મુદ્દા.

૧ આપણને જુદે જુદે પ્રસંગે મનમાં કેવી કેવી લાગણીઓ થાય છે ? તેનો ચિતાર આપવા આ કલ્પિત વાત લખી છે.

૨ લાગણીઓનો ખ્યાલ લાવવાનાં અધ્યવસાયઃ અને તેના અનેક ફેર ફારોની વિદ્યાર્થિઓને કંઈક ઝાંખી થશે, એવી આશા આ કલ્પનાથી રાખી છે.

પાઠ ૮ મો :

અધ્યવસાય : ભાગ ૨ જો.

અધ્યવસાય-સ્થાનકો:

[લાગણીઓની તરતમતા—અધ્યવસાય-સ્થાનકો:]

બસ, ચાલો હવે વાત કરતાં બહુ વખત ગયો. આપણો વિષય આગળ ચલાવીએ.

જો કે વાતમાં કેટલોક વખત ગયો છે, છતાં એ વાત આપણને આજના વિષયમાં ઉપયોગી થાય તેમ છે. વિદ્યાર્થિ બંધુઓ !

ચંદ્રકુમાર સાઈકલ મેળવવાની આશામાં, ને સાઈકલ મળી ગયા પછીના હર્ષાવેશમાં ખુશી ખુશી થઈ ગયા હશે ખરું ? કે નહીં ?

હા, જી ! ખરેખર એમજ.

વિભુ સાઇકલ લઈ ગયો, સાઈકલ તોડી નાંખી, આ વિગેરે પ્રસંગે ચંદ્રકુમારની દશા કેવી થઇ ગઇ હશે ?

સાહેબ ! તે હકીકત ચંદ્રકુમારે આપણને હમણાંજ સંભળાવી. તે ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ. કે

તે વખતે ચંદ્રકુમાર ઘણાજ નારાજ થઈ ગએલા હતા. વિભુ ઉપર તેને સંપૂર્ણ ક્રોધ ચડેલો હતો. એકંદર પીત્તો ઉછળેલો હતો. અને મગજ ઉશ્કેરાઈ ગયેલું હતું. એમાં શક નથી.

આમ થવાનું કારણ ?

૧ આપેજ શિખવ્યું છે, કે "દરેક મનુષ્યમાં આત્મા છે, અને આત્મામાં લાગણીઓ સ્ફુરે છે," તેથી સંજોગોને લીધે મનુષ્યો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની લાગણીઓને વશ થાય છે. એજ કારણ હોવું જોઇએ.

૨ જુદા જુદા મનુષ્યોને જુદા પ્રસંગે થતી તમામ લાગણીઓનું એક લિસ્ટ કરીએ, તો લાગણીઓ અનેક પ્રકારની જાણવામાં આવશે.

હા, એ પણ આપનું કહેવું બરાબર છે. સમજાય તેવું છે.

લાગણીઓને અધ્યવસાય કહેવામાં હરકત નથી. હાલ આપણે સામાન્ય રીતે એ પ્રમાણે સમજીને ચાલીએ.

૩ જેમ લાગણી જુદી જુદી જાતની હોય છે, તેમ અધ્યવસાય પણ જુદા જુદા હોય છે. એક જાતના અધ્યવસાયોના સમૂહને: તથા એકજ ક્રોધ કે હર્ષની લાગણી અમુક વખત સુધી ઓછા વધતા પ્રમાણમાં ચાલુ રહે છે, ક્રોધમાં ઘટ વધ થાય છે, તેથી

તે આખી સળંગ લાગણી ક્રોધની કહેવાય છે. તેવી દરેક લાગણીને: અધ્યવસાય સ્થાનક કહેવામાં આવે છે.

જેમ લાગણીઓ કેટલીક હલકા અને સારા પ્રકારની હોય છે. તેમ અધ્યવસાય સ્થાનકો પણ બે પ્રકારનાં હોય છે. **શુભ અધ્યવસાય સ્થાનકો: અને અશુભ અધ્યવસાયસ્થાનકો :**

કેટલીક લાગણીઓ-ચિંતા, વિચાર, ભય, હસવું, રોવું, શોક કરવો, પસ્તાવો કરવો, ઉશ્કેરાઈ જવું, ક્રોધ કરવો. અભિમાન કરવું, ગુસ્સો, પ્રેમ, ખુશી થવું, સ્પર્ધા કરવી, મશગુલ બનવું, ઇષ્ટ મેળવવા તલ પાપડ થવું, અનિષ્ટમળતાં નારાજ થવું, છળ, પ્રપંચ, કપટ, વિશ્વાસ, ધિરજ, શૌર્ય, દૃઢ આગ્રહ, હઠ, નમ્રતા, સ્ત્રી પુરુષના આકર્ષણો, દયા, મૂર્છા, વ્હેમ, વિગેરે અનેક જાતની લાગણીઓ આપણને જુદે જુદે પ્રસંગે થાય છે.

૫. આ રીતે લાગણીઓ અનેક છે, તે એકેકના પણ પ્રસંગ, મનુષ્ય સ્વભાવ, વિગેરેને લીધે, ઘણા પ્રકારો થઈ જાય છે. જેમકે-શાંત સ્વભાવી માણસની હઠ, ક્રોધ, ઉશ્કેરણી, વિગેરે લાગણીઓ કરતાં, ઉદ્ધત માણસમાં, તે વધારે આકરી હોય છે. તેમાં વળી, કોઇ વધારે શાન્ત માણસમાં ઘણીજ ઓછી હોય છે. તેવીજ રીતે, કોઇ વધારે ઉદ્ધતમાં વધારે આકરી હોય છે. તેથી પણ વધારે આકરી લાગણીવાળા

૬. દુનિયાના પ્રાણીઓ, પ્રસંગો વિગેરેનો વિચાર કરીને લાગણીઓ : અધ્યવસાયો : ઓછા : વધતા : તીવ્ર : કે શાંત : કેટલા છે ? તેનો તાત્વિક [ચોકકસ] નિર્ણય થઈ શકે છે, પરંતુ, તે નિર્ણય કેવા પ્રકારનો છે ? તે હાલ અહીં સમજી શકાશે નહીં. આગળ ઉપર સમજાવીશું.

આ રીતે લાગણીઓના અનેક પ્રકારને અધ્યવસાય સ્થાનક કહ્યા છે.

૭. લાગણીની તીવ્રતા : કે મંદતા : સાથે યોગનો-ખાસ કરીને મનો યોગનો-પણ સંબંધ છે, એ ખાસ યાદ રાખવું.

મુદ્દા.

૧. લાગણીઓ, વિચારો, સંકલ્પો વિગેરે અધ્યવસાયની તરતમતા અધ્યવસાય સ્થાનકો કહેવાય છે.
૨. અધ્યવસાય સ્થાનકો શુભ અને અશુભ હોય છે.

પાઠ ૧૫ મો :

પુનરાવર્તન :

ચાલો, હજુ આપણો પાઠ ચાલવાને. વાર છે, તેથી આજ સુધી આપણે જે શિખ્યા, તેની ચર્ચા કરીએ.

હા, હા, એ ઠીક છે.

સવાલ. આત્મા સંબંધિ આપણને કેટલું જ્ઞાન મળ્યું ?

જવાબ. આપણું શરીર નિયમિત અને રીતસર હાલચાલ કરે છે તેથી તેમાં લાગણી છે. તેથી શરીરમાં લાગણી=ચૈતન્ય ધરાવનારી કોઈ પણ વસ્તુ છે,

તેજ આત્મા કહેવાય છે. તે આખા શરીરમાં ફેલાઇને રહેલ છે.

તેને અસંખ્ય પ્રદેશો છે. પ્રદેશોમાં આંદોલન થયા કરે છે. આત્માને લાગણી છે, તે લાગણીઓ સંજોગોને લીધે અનેક પ્રકારની ઓછાવધતા પ્રમાણમાં ફરતી હોય છે. તેને અધ્યવસાય સ્થાનક કહીશું. આત્માનો સંકોચ અને વિસ્તાર થાય છે. આઠ રૂચક પ્રદેશો સ્થિર હોય છે.

સવાલ. જડ પદાર્થોના સંબંધમાં શું શું શિખ્યા ?

જવાબ. આપણે જે જે જડ પદાર્થો જોઈએ છીએ, તેનું મૂળ પરમાણુ છે. આપણે જે જે સ્થુલ પદાર્થો જોઇએ છીએ, તે દરેક તુટી ભાંગીને તેમાંથી પરમાણુઓ છુટા થઈ જાય છે. પરમાણુઓના એકઠા થવાથી આ બધી વસ્તુઓ બ છે. પરમાણુનો કદી નાશ થતો નથી, પરમાણુ ઘણોજ બારીક છે. તેમાં લાગણી નથી. તેથી તે જડ કહેવાય છે. પરમાણુઓ એકઠા થઇ કોઇ એક વસ્તુ બને ત્યારે તેનું નામ સ્કંધ કહેવાય છે. પરમાણુઓ દુનિયામાં અનંત છે પરમાણુઓ એકઠા થાય, ત્યારે તેનું નામ સ્કંધ કહેવાય છે. સ્કંધો અનેક પ્રકારના છે. સ્કંધોના વર્ગોનું-સમૂહોનું નામ વર્ગણાઓ કહેવાય છે.

એક એક મહાવર્ગણા નાની નાની અનંત પેટા વર્ગણાઓની બનેલી હોય છે. પછી પછીની મહાવર્ગણાઓને

પરિણામ ઘણોજ સૂક્ષ્મ હોય છે. એટલે છેલ્લી કાર્મણ વર્ગણા સૌથી વિશેષ સૂક્ષ્મ છે. તેમાં પરમાણુઓ બીજી પંદર વર્ગણાઓ કરતાં સંખ્યામાં વધારે છે. છતાં તેનો પરિણામ બહુ જ સૂક્ષ્મ છે.

આપણે જ્યાં જોઇએ. ત્યાં દરેક ઠેકાણે બધી વર્ગણાઓ હોય છે. એટલે હું જ્યાં બેઠો છું, ત્યાં પણ કાર્મણ વર્ગણા છે. તમે બેઠા છો, ત્યાં પણ કાર્મણ વર્ગણા છે. બીજે પણ છે. એટલે જ્યાં કહો, ત્યાં પણ કાર્મણ વર્ગણા છે. એવીજ રીતે બીજી વર્ગણાઓની બાબતમાં પણ સમજવું.

જુઓ, સાંભળો. ઘંટ વાગ્યો. વખત થઇ ગયો. ગુરુજી પણ આસન ઉપર બિરાજ્યા છે ચાલો જઇએ

હા, ચાલો.

પાઠ ૧૬ મો. :

બંધ : અને કર્મ :

ઓહો ! આજે તમે બધા આનંદમાં કેમ છો ?

જી ! અમે અહીં આવતા પહેલાં પાછલા વિષયોની ચર્ચા કરતા હતા. શિખાઇ ગયેલી દરેક બાબત સારી રીતે સમજેલા હોવાથી, "અમને તે બરાબર યાદ છે." તેવી આજે અમારી પાકી ખાત્રી થઇ, તેના આનંદમાં હતા.

બહુ સારું ! ત્યારે તો આજનો વિષય કઠીન છતાં સહેલાઇથી સમજી શકશો.

× × ×

હવે, તે આત્માને ધીમે ધીમે એમને એમ શરીરથી બહાર કાઢે, અને તમારી સામે-એ એક હાથને છેટે-સ્થિર રાખો. કહો કે તેનો રંગ કેવો છે?

આત્માનો રંગ કેવો છે? એ અમે શિખ્યા જ નથી. એટલે, તેની કલ્પનાયે અમે કરી શકીશું જ નહીં.

ઠીક, ત્યારે તેનો આકાર કેવો છે? તે કહો.

આકાર? મારા શરીર જેવો છે. એટલેકે-વચ્ચે જાડા ઉભા પીપ જેવો આકાર છે. નીચે બે પગ, નખના છેડા વિનાના ને ગોળ છેડાવાળા આંગળાના ભાગો છે. બે હાથ, હથેળી, અને આંગળાનો ભાગ જણાય છે. માથાના ભાગમાં નાકનો ભાગ જરા ઉપસેલો છે, બાજુએ કાનના બે ભાગો છે. એ પ્રમાણે આત્મ-પ્રદેશો ગોઠવાઇને રહ્યા જણાય છે.

ઉંચાઈ કેટલી છે?

મારા પગની પાનીની ચાંમડીથી માંડીને માથાની ચામડી સુધીમાં જેટલી મારા શરીરની ઉંચાઇ છે, તેટલીજ તેની ઉંચાઈ છે.

વાળનો ભાગ કેટલો વધારે છે?

વાળનો ભાગ છેજ નહીં, આપેજ શિખવ્યું છે, કે- " બહાર નીકળેલા વાળ, કે બહાર નીકળેલા નખના કાળા છેડામાં આત્મા હોતો જ નથી. "

બરાબર છે, આત્મામાં બીજું કાંઇ થતું જુઓ છો?

તેમાં આંદોલનો થતાં જણાય છે, તથા બહારના સંજોગો પ્રમાણેની લાગણીવાળો પણ તે થતો જોવાય છે.

હવે, એ આત્માને તમારા શરીરમાં દાખલ કરી દો. તમારા શરીરના જે જે ભાગમાં આત્મા ગોઠવાઇ ગયો છે, અને જેટલો અવકાશ, [જગ્યા] રોકેલ છે, તે સ્થળે કાર્મણવર્ગણા પણ ભરેલી છે ? કે કેમ ?

હા, જી ! બધેય છે. તેમ ત્યાં પણ છે. એ અમે શિખી ગયા છીએ.

× × ×

૧ આત્મ-પ્રદેશોનું જે આંદોલન તમે જોયું, તે આન્દોલન [યોગ] ના પ્રયોગથી કાર્મણવર્ગણા આત્માના-પ્રદેશો સાથે ભળે છે. એટલે, જેટલા અવકાશમાં-જગ્યામાં આત્મા ફેલાઇને રહ્યો છે, તેટલાજ અવકાશમાં-જગ્યામાં જે કાર્મણ વર્ગણાઓ છે, તેમાંની કેટલીક કાર્મણ વર્ગણાઓ, યોગને લીધે, આત્મા સાથે દૂધમાં સાકર ભળી જાય છે, તેમ ભળી જાય છે. મોળું દૂધ ગળ્યું થઈ જાય છે, છતાં તેમાં આપણે સાકર નજરે જોઇ શકતા નથી. તેમાં સાકર ભળી ગઈ હોય છે, તેની તો આપણને ખાત્રી જ હોય છે, સાકર ઓછી હોય, તો દૂધ કંઈક ફીકું લાગે છે. બહુ હોય, તો બહુ જ ગળ્યું લાગે છે. ઓછી-વધતી સાકર હોવાનું નજરે ન દેખાતાં છતાં ચાખવાથી તે નકકી કરી શકીએ છીએ.

૨. યોગ અનેક જાતનો હોય છે, પરંતુ કેવી યોગથી કેટલા પ્રમાણમાં કાર્મણ વર્ગ-

પ્રદેશો સાથે ભળે છે ? એ બાબતનું ચોક્કસ ધોરણ આગળ ઉપર સમજાવીશું.

૩. આવી રીતે, આત્મા સાથે જે સમયે કાર્મણ વર્ગણા ભળી, તે સમયથી તે કાર્મણ વર્ગણાનું નામ કર્મ કહેવાય છે. કર્મ શબ્દ જ્યાં આવે, તેનો આ અર્થ સમજવો. જ્યાં સુધી કાર્મણ વર્ગણા આત્મા સાથે ભળી ન હતી, ત્યાં સુધી તેનું નામ કાર્મણ-વર્ગણા હતું, અને જે ક્ષણે તે આત્મા સાથે ભળી, તે સમયથી જ તેનું જ નામ કર્મ કહેવાય છે. તથા, જ્યારે તે આત્માથી છુટી પડશે, ત્યાર પછીના સમયથી તેનું નામ ફરીથી "કાર્મણ વર્ગણા" જ કહેવાશે,કર્મ નામ કહેવાશે નહીં.

૪. આત્મા અને કાર્મણ વર્ગણાનો મેળાપ-તેનું જ નામ "બંધ-કર્મ બંધ." કહેવાય છે.

૫. કાર્મણ વર્ગણાનું નામ જે સમયથી કર્મ પડે છે, તેજ સમયે, અને પછીના સમયોમાં પણ, તેના ઉપર યોગ અને અધ્યવસાયોની જે અસર થયા કરે છે, એ અસર કેવી ? ને કેમ થાય છે ? તે હવે પછી સમજાવીશું.

૬. બંધાએલા કર્મની અસર આત્મા ઉપર થાય છે. તે અસર કેવી કેવી થાય છે ? તેને લીધે જગતના કેવા કેવા પદાર્થો બને છે ? અને કેવા કેવા ફેરફારો થાય છે ? તે પણ આગળ ઉપર જ સમજાવીશું. એ યાદ રાખજો, કે-તમારા શરીરે જેટલી જગ્યા રોકી

છે, તેમાં તમારા આત્મ-પ્રદેશોએ જેટલી જગ્યા રોકી છે, અને તેટલીજ જગ્યામાં જે જે કાર્મણ વર્ગણા છે, તેમાંથી જ તમારા આત્મ-પ્રદેશો, કાર્મણ વર્ગણા ખેંચીને પોતાની સાથે ભેળવીને-તેને બાંધીને-કર્મ બનાવે છે. આત્માએ જે જગ્યા નથી રોકી, તેમાંથી કાર્મણ વર્ગણા ખેંચાતી નથી. આપણે બીજે ઠેકાણે જ્યાં જઇએ, ત્યાંથી પણ જેટલામાં આપણા આત્મ-પ્રદેશો ફેલાયા હોય, તેમાંથીજ કાર્મણ વર્ગણા ખેંચાય છે.

મુદ્દા.

આત્મા સાથે ચોંટયા પછી કાર્મણ વર્ગણાનું નામજ " કર્મ " કહેવાય છે.

જેટલા ભાગમાં આત્મા [આત્મ-પ્રદેશો] હોય છે, તે સ્થળે રહેલી કાર્મણ વર્ગણામાંનીજ કાર્મણ-વર્ગણાઓ યોગના બળે આત્મા સાથે ચોંટે છે, ત્યારે તેનું નામ " કર્મનો બંધ " કહેવાય છે.

પાઠ ૧૭ મો :

સમય:

જુઓ, આ ઘડીઆળ. એક કલાકની મીનીટ કેટલી? મીનીટની સેકંડ કેટલી?

કલાકની મીનીટ ૬૦, અને મીનીટની સેકન્ડ ૬૦.

જુઓ, આ એક મલમલનો કકડો. કેટલો બધો ક છે?

ઘણોજ બારીક છે, ને ઘણોજ જુનો છે. તે સડી ગયેલો હોય, તેમ જણાય છે.

બરાબર, એમ પણ છે. ઠીક, ચાલો. તમારામાંથી મજબૂત શરીરવાળા પહેલવાન જેવા એક વિદ્યાર્થીને અહીં મોકલો. અને "શું થાય છે?" તે તમે બધા બરાબર જોયા કરો. ને સાથે સેકન્ડ કાંટા સામે ખ્યાલ આપતા રહેજો. લો, આ મલમલનો કકડો. આમ પકડો. અને તમારાથી બને તેટલા જોરથી તેને ફાડી નાંખો.

ફાડું છું ?

હં, ફાડો.

બસ, કપડું ફાટી ગયું ?

હાસ્તો.

જ્યારથી કપડું ફાડવું શરૂ કર્યું, અને પૂરું ફાટી ગયું, ત્યાં સુધીમાં કેટલી સેકન્ડ થઈ હશે ? જેણે તે બરાબર ખ્યાલ રાખ્યો હોય, તે બોલે.

સાહેબ ! એક સેકન્ડ, એક સેકન્ડ.

આ કપડું ફાડતાં એક સેકંડની વાર લાગી, એટલે ધારો કે—આ કપડાના બસેં. તાંતણા છે, તે કપાતાં એક સેકંડ લાગી. એટલે કે બસો તાંતણા કપાતાં એક સેકંડ થઈ. એજ તેનો અર્થ ? કે બીજો કોઈ અર્થ થાય ?

બસ, હા, એજ.

ત્યારે એક તાંતણો કાપતાં કેટલો વખત ગયો હશે ?

૧/૨૦૦ એક બસો અંશ સેકંડ જેટલો. એટલે કે—એક સેકંડના બસોમા ભાગ જેટલો વખત લાગ્યો હશે.

આ કપડાનો એક તાંતણો [તંતુ] લઇ તપાસો તો ખરા, કે એ શેનો બનેલો છે ?

રૂ કાંતીને તેના લાબા લાબાં તાંતણા બનાવેલા, અને તેનું મલમલ વણેલું.

એ તો ઠીક, પરંતુ રૂમાંથી એવો જ જાડો અને એવો જ લાંબો તાંતણો મળી આવ્યો હશે ?

ના રે, ના. રૂની કેટલીક ઝીણી ઝીણી રૂંવાટીઓ એકઠી મળી, તેને વળ [આંબળે] ચડાવવાથી આવો તાંતણો તૈયાર થયો છે.

રૂની રૂંવાટી કેવી હોય છે? તે તમે કોઈએ જોઈ છે ?

હા, કોઈ કોઈ પા કે અડધો ઈંચ લાંબી અને બહુ પાતળી હોય છે, કેટલીક તો તેથી પણ ઘણીજ ટુંકી, અને બહુજ પાતળી હોય છે. તેવી ઘણી રૂંવાટીઓ એકઠી થઇને આ તંતુ–તાંતણો તૈયાર થયેલો છે. સાહેબ !

જ્યારે કપડું ફાડતાં એક સેકન્ડ જેટલી વાર લાગી, એક તંતુ કાપતાં=એટલે ઘણી રૂંવાટીઓ કાપતાં ૧/૨૦૦ એક બસો અંશ સેકંડ વાર લાગી, તે તો ખરું. પરંતુ, એક રૂંવાટી કાપતાં કેટલો વખત લાગ્યો હશે.

આપણે એક તાંતણાના તારમાં ૧૦ રૂંવાટી ગણીએ, તો એક રૂંવાટી કાપતાં, એક સેકંડના બસેંમા ભાગના

પચાસમા ભાગ જેટલો વખત લાગ્યો, એમ ગણાય, એટલે સેકંડ ૧ ÷ $\frac{૨૦}{૧}$ = $\frac{૧}{૨૦}$ ÷ $\frac{૫૦૦}{૧}$ = $\frac{૧}{૧૦,૦૦૦}$. એક સેકંડના દશ હજારમા ભાગ જેટલો વખત લાગ્યો હોય, એમ ગણી શકાય.

એ રૂંવાટીઓ શેની બની હશે?

અનંત પરમાણુઓના બનેલા અનેક બારીક સ્કંધો એકઠા થઇને, એ રૂંવાટી બનેલી હશે, તે આગળ ઉપર, સમજેલા હોવાથી અમારી સમજમાં બરાબર આવી ગયું છે.

એટલે ઘણા સ્કંધોનો જથ્થો, તે એક રૂંવાટી થઇ. એમ કહો છો ને?

ત્યારે, તેમાંના એક સ્કંધને કાપતાં કેટલો વખત લાગ્યો હશે?

સાહેબ! હવે તો હદ થઈ,!! કેટલુંક ગણિત કરવું?

ઠીક. ત્યારે, સ્કંધ કેવી રીતે બને છે? તે માલુમ છે?

પરમાણુઓ એકઠા થવાથી સ્કંધ બને છે.

જ્યારે, એક સ્કંધ કાપતાં કેટલી વાર લાગી હશે? તે તમે કહી શકતા નથી, તો એક સ્કંધમાં કેટલા બધા પરમાણુઓ હશે? અને તેમાંના એક પરમાણુથી બીજા પરમાણુને જુદો કરવામાં કેટલો વખત લાગ્યો હશે? તે તો તમે શી રીતે કહી જ શકો?

ખરેખર, એમાં અમે કાંઈ કહી શકીએ તેમ નથી જ.

ત્યારે એક પરમાણુથી બીજો પરમાણુ છૂટો પડે, તેમાં ઓચ્છામાં ઓચ્છો કેટલો વખત લાગે, તે નક્કી થઈ શકે છે.

એમ ? પરંતુ, સાહેબ ! આ મજબૂત વિદ્યાર્થિ બંધુએ જેટલા વખતમાં એક પરમાણુથી બીજો પરમાણુ છુટો પાડ્યો હશે, તેના કરતાં ઘણોજ મજબૂત માણસ હોય, તો તે તેટલા વખત કરતાં ઓચ્છા વખતમાંએ એકથી બીજા પરમાણુને જુદો પાડી શકે, તો પછી નકકી કરેલું એ બરાબર કેમ કહેવાય ?

તમારું અનુમાન બરાબર છે.પરંતુ એ બાબત ખ્યાલમાં રાખીને એવું નકકી કર્યું છે, કે–ઘણાજ મજબૂત માણસના જોરથી, કે છેવટે કોઈ તેવા ઝડપી યંત્રના બળથી એક પરમાણુથી બીજો પરમાણુ જુદો પડે, તેમાં જે વખત જાય, તેને પછીથી કોઇ પણ પ્રમાણુનો ભાગ ગમે તેટલી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી પણ કદી કાળે ન આપી શકાય, એવો છેવટનો કોઈ વખત આવે ? કે નહિ ?

હા, તે આવે જ.

બસ, તે જ છેવટના વખતને "સમય" નામ આપીએ. જ્યાં સમય એવો શબ્દ આવે, તેનો અર્થ–આવી રીતેના, "જે વખતના ગમે તેવા સંજોગોમાં ગમે તેવી તિક્ષ્ણ બુદ્ધિના માણસથી પણ બે ભાગ ન ગણી શકાય–ન કલ્પી શકાય–તેવા અતિ સૂક્ષ્મ વખતનું નામ સમય છે.

કર્મબંધ એક સમયમાં થાય છે, એટલે જે સમયે જેવા પ્રકારનો યોગ, અને અધ્યવસાય હોય છે, તે સમયે તેવા પ્રકારનો કર્મ બંધ થાય છે. પછી પણ બી

સમયે, ત્રીજે સમયે એમ દરેક સમયે કર્મ બંધ ચાલુ જ રહે છે. કેમકે–યોગ અને અધ્યવસાય સ્થાનકો આત્મામાં દરેક સમયે ચાલુ હોય છે. તેથી દરેક સમયે આત્મા કાર્મણ વર્ગણાને પોતાની સાથે મેળવે છે. તેથી કહેવું જ પડશે કે દરેક સમયે કર્મના બંધ થયા જ કરે છે.

મુદ્દા.

૧. કલાક, મીનીટ, સેકંડ વિગેરે સ્થૂલ વખત છે, તેઓથી ઘણાજ છેવટના સૂક્ષ્મ વખતને **સમય** કહે છે.

૨. સમયની વ્યાખ્યા—એક પરમાણુને બીજા પરમાણુથી જુદો પાડતાં ઓાછામાં ઓાછો જે વખત લાગે, અથવા જેના કોઇ પણ કાળે ગમે તેવી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી પણ બે ભાગ ગણી શકાય નહીં, તેવા સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વખતને **સમય** કહે છે.

પાઠ ૬૮ મો. :

સંગ્રહ :

દુનિયામાં જે કોઈ વિવિધતા–વિચિત્રતા, ફેરફાર, જુદાઈ વિગેરે જોઇએ છીએ, તેનું કાંઈ પણ કારણ હોવુંજ જોઈએ. એ કારણની શોધમાં અનેક વિદ્વાનોએ, સંશોધકોએ, મહાપુરુષોએ, તત્ત્વ વેત્તાઓએ, સાઇન્ટીસ્ટોએ, પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ આ ચોપડીમાં સમજાવવામાં આવતી

હકીકત તમને ચોક્કસ, સાચી અને સમજવા જેવી લાગશે.

દુનિઆમાં તપાસ કરતાં જડ-અને લાગણીવાળી: ચૈતન્યવાળી: એ બે ચીજોના વર્ગમાં દરેક વસ્તુઓની વિચિત્રતાઓનો સમાવેશ થાય છે.

લાગણી યુકત-કાયદેસર હીલચાલ-વર્તન-ચલાવનાર વસ્તુઓને **આત્મા :** કહીએ છીએ. અને લાગણી રહિત-ચૈતન્ય રહિત-વસ્તુઓને **જડ :** કહીએ છીએ, લાગણીઓનું ઉંડાણુથી પૃથક્કરણુ કરતાં તે ઉત્પન્ન કરનારા આત્મા પદાર્થને માન્યા વિના ચાલતુંજ નથી.

આપણે જે જે જડ વસ્તુઓ જોઇએ છીએ, તે દરેકના ભાગ પડી શકે છે, અને છેવટના ભાગનું નામ **પરમાણુ** છે.

પરમાણુઓ એકઠા થઇ સ્કંધ બને છે, અને સ્કંધોની **વર્ગણાઓ** બને છે. અને વર્ગણાઓની મહાવર્ગણાઓ બને છે.

તેમાંથીજ, આપણે જે જોઇએ છીએ, તે બધી જડ વસ્તુઓ બનેલી હોય છે.

પરંતુ, કઇ ચીજ ? કેવી રીતે બને છે? કઇ વર્ગણાની બને છે, ? એ વિગેરે સૂક્ષ્મ વિચાર આગળના ભાગોમાં સમજાવીશું.

આત્માના આંદોલનો-યોગ થાય છે, અને લાગણીઓના પ્રકારો-તરંગો:-અધ્યવસાયો ઉઠે છે. યોગના બળથી આત્મા કાર્મણ વર્ગણાને ખેંચે છે, અને અધ્યવસાયની

તેના પર અસર થવાથી તેના જુદા જુદા અનેક ભેદો થાય છે, તે આગળ સમજાવીશું.

આત્માની સાથે કાર્મણ વર્ગણા જે સમયથી ચોંટે છે, તેજ સમયથી તેનું નામ કર્મ કહેવાય છે. અને આત્મા અને કાર્મણ વર્ગણાની સાથે ચોંટવાની જે કીયા તેનું નામ બંધ–કર્મબંધ કહેવાય છે. તેમાં શી શી ખૂબી થાય છે, તે હવે પછી સમજાવીશું.

કર્મનો બંધ થતાં એક સમય નો વખત તો લાગે જ છે. સમય એ છેવટના અતિ સૂક્ષ્મ વખતનું નામ છે. જેનાથી ઓછો વખત હોઈજ ન શકે.

× × ×

આ ભાગમાં તમે કર્મ અને તેના બંધ વિષે બરાબર સમજી શકયા હશો ?

હા, જી !

કર્મ એટલે શું ? અને તેનો આત્મા સાથે બંધ કેવી રીતે થાય છે ? તે **અમે બરાબર સમજી શકયા છીએ. પરંતુ, હજુ, "દુનિયામાં જણાતી વિચિત્રતાનું શું કારણ છે ?"** તે અમારો પ્રશ્ન સમજાયા વિનાનો બરાબર ઉભો જ રહ્યો છે.

હા, એ મારા ખ્યાલમાં બરાબર છે. કર્મ બંધ તમે સમજ્યા છો, એટલે મને તે સમજાવવું અને તમારે સમજવું ઘણું જ સહેલું પડશે.

તે બહુજ આનંદની વાત છે.

ॐ અર્હમ્

કર્મ વિચારઃ

ભાગ ૨ જો : સત્તા :

યોજકઃ–
પ્રભુદાસ બેચરદાસ પારેખ.

મઙ્ગલમ્

"મઙ્ગલં ભગવાન્ મહાવીરઃ"

[વસંત તિલકા છન્દઃ]

સંસાર–સાગર અગાધઃ અપાર પારઃ
ત્રિકાળ વ્યાપિ–વડવાનલ જ્યાં કષાયઃ
પ્રેરે હવા–વિષય જીવન–નાવ ભારીઃ
ચારે દિશે ય પછડાય તહીં બિચારી. –૧

[ઉપજાતિ છન્દ :]

મુક્તિ–પુરી–બંદર–દ્વાર–માર્ગે
ઉભા મહાવીર જ–[1]દીપદંડ.
વિજ્ઞાન–દીવો ઝગતો દીઠો જ્યાં,
ચલાવતા નાવ મુસાફરો ત્યાં. –૨

–યુગ્મ

૧. દીવાદાંડી

પાઠ ૧ લો :

યોગ્ય સ્થાનકોઃ

૧

ગયા ભાગમાં આપણે સમજી ગયા છીએ, કે-"આત્મા અને કાર્મણ વર્ગણાનો સંબંધ તે-બન્ધ" અને જે સમયે બંધ થાય તેજ સમયથી કાર્મણ વર્ગણાનું નામ કર્મ કહેવાય છે

"કર્મ વિચાર" નામના આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં કર્મના બંધ વિષે સમજાવ્યું, દરેક ભાગોમાં આ કર્મનો વિચાર કરવાનો છે. તેથી આ પુસ્તકનું નામ કર્મ વિચાર રાખ્યું છે, તે હવે બરાબર સમજાશે.

આપણા શરીરમાં જે જે સ્થળે જે જે ભાગમાં આત્મ પ્રદેશો છે, તે દરેક ઠેકાણે કાર્મણ વર્ગણા હોય જ છે, એ વાત આવી ગઈ છે, પરંતુ "યોગને લીધે જેટલી કાર્મણ વર્ગણા આત્મ પ્રદેશો સાથે ભળે છે, તેટલીજ કાર્મણ વર્ગણાનું નામ કર્મ કહેવાય છે. જગતમાં છે, તે સઘળી કાર્મણ વર્ગણાનું નામ કર્મ કહેવાતું નથી.

૨

આગળ કહી ગયા છીએ, કે "યોગ [આત્મસ્ફુરણા–આંદોલને] અનેક પ્રકારના છે. ઓછો: સૌથી ઓછો: સૌથી વધારેઃ અનેક પ્રકારનો મધ્યમઃ વિગેરે વિગેરે.

એટલે કે–યોગ ઓછા વધતા પ્રમાણમાં થાય છે. તેના બે કારણો છે. એક બહારનું કારણઃ અને બીજું અંદરનું કારણઃ બહારના કારણનું નામ અભિસંધિ કહેવાય છે, અને તેને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો યોગ, અનભિસંધિજ યોગ કહેવાય છે. અંદરના કારણને અનભિસંધિ કહેવાય છે, અને તેને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા યોગ અનભિસંધિજ યોગ કહેવાય છે.

બહારના કારણોખાવું, પીવું, દોડવું, ચાલવું, ખેંચવું, રોવું, ચિંતા કરવી, ક્રોધ કરવો, અકરાંતીયા થઇને ખાવું, શરીર હલાવવું, બળ કરવું, વિગેરે વિગેરે છે. તેને લીધે પણ આત્મામાં આંદોલનો થાય છે. જ્યારે તમે કોઈ સાથે કુસ્તી કરો છો, ત્યારે કેટલું બધું બળ પડે છે? ને શરીરમાં લોહી કેવું ધબકારા બંધ દોડે છે? એ અભિસંધિજ આંદોલન–અભિસંધિજ યોગ કહેવાય છે.

આવા બહારના કારણો વિના આપણે શાંત હોઇએ, ઉંઘતા હોઇએ, છતાં આંદોલનો ચાલુજ હોય છે. કોઈ માણસ ઉંઘતો હોય, તે વખતે તેની નાડી તપાસશો, તો ત્યારે પણ તેની નાડી ધબકતી માલૂમ પડશે, એ યોગનું મ અનભિસંધિજ યોગ કહેવાય. શરીરમાંથી આત્મા

નીકળી જાય છે, કે એકાએક શરીરની તમામ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પ્રવૃત્તિ બંધ પડી જાય છે.

આત્માના સૂક્ષ્મ સ્ફૂરણો ચાલુ હોય, ત્યાં સુધી માણસ જીવતો હોય છે. કહે છે, કે–"હવે જીવ તાળવે છે." એટલે મગજમાં પણ આત્મા વિદ્યમાન હોય છે, અને હૃદય બંધ પડવા છતાં, આત્માના સૂક્ષ્મ સ્ફૂરણો તે વખતે મગજમાં ચાલુ હોય છે, તે બધો અનભિસંધિજ યોગ કહેવાય છે.

બહારના કારણો વિના પણ આત્મામાં આંદોલનો ચાલુ રહ્યાજ કરે ? અથવા કાંઈક અંદરના બીજા કારણો હશે ?

નહિ, "આત્માનો મુખ્ય સ્વભાવ સંજોગ મળતા-કારણ મળતાં–આંદોલિત થવાનો છે. કારણો ન હોય, તો તે તદ્દન સ્થિર રહી શકે છે. બહારના કે અંદરના કારણો મળે તોજ તે આંદોલિત થાય છે. તેથી બહારના કારણ ન હોય, તો છેવટ અંદરનું કારણ તો અવશ્ય હોય જ છે. તે અંદરનાં કારણોનું મૂળ શું છે ? તે હાલ સમજાવી શકાશે નહિં. આગળ પર સમજાવીશું.

એટલે હવે બહારના કારણને લીધેઃ અથવા અંદરના કારણોને લીધેઃ થતા યોગની ઓછાશ–વધતાશના ચડતાં ઉતરતાં અનેક પગથિયાં હોય છે.

સૌથી ઓછામાં ઓછો યોગ.
તેથી સહેજ વધારે યોગ.
તેથી સ્હેજ વધારે યોગ.
તેથી સ્હેજ વધારે યોગ.

એમ કરતાં કરતાં ઠેઠ સૌથી વધારે યોગ.

જ્યારે, તમે શાંતપણે બેઠા હો છો, તે કરતાં જ્યારે દોડતા હો છો, ત્યારે યોગ વધારે હોય છે. અથવા તમારું શરીર નબળું છે, અને તમારા મિત્રનું શરીર મજબૂત છે. તેથી તમારા કરતાં તેમાં યોગ કંઇક વધારે પ્રવર્તે છે. તમારું મનોબળ મજબૂત, અને તર્ક-વિતર્ક શકિત સારી છે. તેથી તમારા વેગવંતા મનને લીધે તમારા એ યોગ પ્રબળ છે. અને તમારો મિત્ર શૂન્ય-વિચાર શકિત રહીત છે, તેથી મનને લીધે થતા આંદોલનો તેને નબળા થાય છે. એ રીતે તેનો યોગ ઓછો છે.

આવી રીતે વધતા ઓછા પ્રમાણવાળા યોગના પ્રકારોને યોગ સ્થાનક કહે છે. " તેવા યોગ સ્થાનક અસંખ્ય હોય છે." જેનું સ્પષ્ટીકરણ આગળ ઉપર સમજાવીશું.

પ્રશ્નો.

૧. કર્મબંધ થવામાં મદદગાર કોણ હોય છે ?
૨. અભિસંધિજ અને અનભિસંધિજ યોગ એટલે શું !
૩. યોગસ્થાનક એટલે શું ? ને તે કેટલા ? અને કેવી રીતે હોય ?
૪. ઓછા વધતા યોગનું કારણ શું ?
૫. કર્મ અને કાર્મણ વર્ગણામાં ફેર શો ?
૬. બંધ અને કર્મમાં ફેર શો ?

પાઠ ૨ જો :
બંધના પ્રકારો :
પ્રદેશ બંધ :
૧

આ ઉપરથી એટલા નિયમો સિદ્ધ થયા, કે-

૧ "આપણને કોઈ પણ વખતે-કોઇ પણ સમયે કોઈ પણ **યોગસ્થાન** હોવું જ જોઇએ."

શાંત પણે ઉંઘતા હોઇએ, અથવા ગમે તે વખતે પણ-દરેક સમયે-કોઈ પણ **યોગસ્થાનક** હોય જ છે. અથવા ગમે તે કામ કરતા હોઇએ, તે વખતે પણ-દરેક સમયે-કોઇ પણ પ્રકારનું યોગ સ્થાનક હોય જ છે.

૨ "જે વખતે-જે સમયે-જે પ્રકારનું યોગ સ્થાનક હોય, તે પ્રમાણેઃ તે વખતેઃ આપણે કાર્મણ વર્ગણા ગ્રહણ કરીએ છીએ." યોગ સ્થાનક મંદ હોય, તો કાર્મણ વર્ગણા ઓચ્છી ગ્રહણ કરીએ છીએ, અને તીવ્ર હોય તો વધારે ગ્રહણ કરીએ છીએ.

× × ×

તમે આ પત્થર ઉંચકો ! કેમ વજન ઘણું છે ને ?
હા, જી ! ઘણું છે.

જુઓ, તમારો હાથ ધ્રુજે છે, ને લાલ ચોળ થઈ ગયો, કારણ કે-લોહી એકદમ ફરે છે, લોહી એકદમ ફરવાને લીધે હાથના આત્મ-પ્રદેશોમાં પણ આંદોલનો વધારે પ્રમાણમાં થાય છે.-એટલે કે યોગ સ્થાનક વધારે આંદોલનવાળું છે. કેમકે-હાથમાંના આત્મ-પ્રદેશો વધારે આંદોલિત છે. તેવી જ રીતે, હાથનાં આંદોલનોની અસર આખા શરીરના આત્મ-પ્રદેશો ઉપર પણ થાય છે. અને તે પ્રદેશો પણ કાંઇક વધારે આંદોલિત થાય છે, કારણ કે-આત્મ-પ્રદેશો સાંકળના અંકોડા પ્રમાણે જાણે ગોઠવાયા હોય. તેથી એક ભાગની અસર તે જ સમયે બધા આત્મ પ્રદેશો ઉપર ઓચ્છા-વધારે પ્રમાણમાં થાય છે.

તેની ખાત્રી કરવી હોય, તો તમે જે વખતે પત્થર ઉંચકયો તે વખતે જેમ તમારો હાથ ધ્રૂજતો હતો, તેમ આખું શરીર પણ થોડું ઘણું ધ્રૂજતું હતું. પગ પણ ધ્રૂજતા હતા, હોઠ બીડાયા હતા, અને તમે હોઠપીસતા હતા. એકંદર તે વખતે તમારે "ઘણું જ બળ કરવું પડતું હતું." તેમજ માથું પણ કંપતુ હતું. શરીરની આવી અનેક ક્રિયા થતી હતી. તે ઉપરથી આત્મ-પ્રદેશો પણ અનેક રીતે આંદોલિત થયા હતા, એમ ચોક્કસ સમજાશે. પરંતુ-

૩. "જે ભાગમાં બળ વધારે પડતું આવતું હોય, ત્યાં કંઈક વધારે યોગ પ્રવર્તે છે. અને બીજે ઓચ્છા વધારે પ્રમાણમાં પ્રવર્તે છે."

આવી રીતે " જે સમયે-જે આત્મ પ્રદેશોમાં જેવા આંદોલનો-જે યોગ સ્થાનકો હોય, તેના પ્રમાણમાં જ,

તે તે આત્મ પ્રદેશો જ્યાં હોય, ત્યાં જ જે જે કાર્મણ વર્ગણા હોય, તેમાંથી આત્મા સાથે તેજ સમયે, જેમ પાણીમાં રંગ મિશ્રિત થઈ જાય, તેમ આત્મ પ્રદેશોમાં તે કાર્મણ વર્ગણા મિશ્રિત થઈ જાય છે, આનું નામ બંધ કહેવાય છે-કર્મબંધ કહેવાય છે."

આવી રીતે બીજે સમયે-જે જે કર્મણ વર્ગણા આવે, તે પણ આવીજ રીતે આત્મ પ્રદેશોમાં મિશ્રિત થઈ જાય; અને પહેલા સમયમાં જે કાર્મણ વર્ગણા મિશ્રિત થઈ-મળી ગઇ હતી, તેની સાથે, તે સમયના યોગ સ્થાનકના બળ પ્રમાણે ચોંટી જાય છે. એટલે-

૪. "કોઇ પણ યોગ સ્થાનકને લીધે આવેલી કાર્મણ વર્ગણા, આત્મામાં-પાણીમાં રંગની પેઠે, લોઢાના ગોળામાં અગ્નિની પેઠે, મિશ્રિત થાય છે, અને અગાઉની કાર્મણ વર્ગણા-કર્મ-સાથે તેજ યોગ સ્થાનકના બળના પ્રમાણમાં, ચોંટી જાય છે. તેવી જ રીતે, ત્રીજે સમયે યોગ સ્થાનકના બળ પ્રમાણે આવેલી કાર્મણ, વર્ગણા યોગ સ્થાનકના બળ પ્રમાણે, આત્મ પ્રદેશો સાથે મિશ્ર થાય છે, અને પૂર્વ સમયોનાં બંધાયેલા કર્મ સાથે હાલના સમયના યોગ સ્થાનકના બળ પ્રમાણે ચોંટે છે."

આનું નામ "**પ્રદેશ બંધ**" કહેવાય છે.

કારણ કે-પ્રદેશોનો કાર્મણ વર્ગણાના [અણુ વિખુટા] પરમાણુઓના સમૂહનો આત્મ પ્રદેશો સાથે બંધ-મિશ્રણ થાય છે. અને પૂર્વના કર્મ પ્રદેશો સાથે ચોંટે છે. તેથી તેનું નામ "પ્રદેશ બંધ" કહેવામાં આવે છે.

હવે સમજાયા હશો, કે-યોગ સ્થાનક અનેક છે. તે પ્રમાણે વધતા ઓચ્છા પ્રમાણના, કાર્મણ વર્ગણાના, પ્રદેશો-વાળા "પ્રદેશ બંધ" પણ અનેક હોઇ શકે છે. જે વખતે જેવું યોગ સ્થાનક. તે વખતે તેવો પ્રદેશ બંધ થાય છે.

તો, હું આ મારો હાથ હલાવું છું, ત્યારે મને કર્મબંધ વધારે થતો હશે ખરો?

હા, વધારે જ થાય, અને એ મને એમ હાથ રાખી મૂકયો હોય, ત્યારે કર્મબંધ થાય તો ખરો, પણ ઓચ્છો થાય.

આવી રીતે "દરેક સમયે કર્મ બંધ થયા જ કરે છે." ખાતાં, પીતાં, ઉઠતાં, બેસતાં, ઉંઘતાં, જતાં, આવતાં, એમ દરેક સમયે યોગ સ્થાનકના પ્રમાણમાં કર્મ બંધાયા જ કરે છે, તે નીચેની વિગતથી સમજાશે.

૧. યોગ સ્થાનકના બળથી જ કાર્મણ વર્ગણા ખેંચાય છે.
૨. યોગ સ્થાનકના બળથી જ તે વર્ગણા આત્મા સાથે મિશ્ર થાય છે.
૩. યોગ સ્થાનકના પ્રમાણમાં જ ઓચ્છીવધતી કાર્મણ-વર્ગણા આવે છે.
૪. યોગ સ્થાનકના બળ પ્રમાણે જ આત્મા સાથે મિશ્ર થાય છે.
૫. જુના કર્મ સાથે નવા કર્મ પણ યોગ સ્થાનકના બળથી જ ચોંટે છે.
૫. યોગ સ્થાનકમાં જેવું જોર, તેવા જોરથીજ જુના કર્મ સાથે નવા કર્મ ચોંટે છે.

૬. પ્રદેશ બંધ વખતે જ કાર્મણવર્ગણાની વહેંચણી
થાય છે? તે કેમ થાય છે? તે આગળ ઉપર સમજાવીશું.

૪

પૂર્વના કર્મ સાથે બીજી નવી આવેલી કાર્મણ વર્ગણા–કર્મ–ચોંટી જાય છે. તેનું કારણ પરમાણુઓમાં ચિકાશ હોય છે, તેથી પરસ્પર ચોંટી જાય છે. તે કેટલા જોસથી ચોંટે છે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો તો તેનો જવાબ એટલોજ કે, તે સમયે જેવું યોગ સ્થાનક, તેટલા જોસથી ચોંટે છે. જુસ્સાવાળું યોગ સ્થાનક હોય, તો જોસથી ચોંટે છે. અને ઓચ્છા જુસ્સાવાળું યોગ સ્થાનક હોય, તો ઓચ્છા જોસથી ચોંટે છે.

આ બાબતનો ચોકકસ નિર્ણયોવાળો વિચાર આગળ ઉપર કરીશું.

પ્રશ્નો.

૧. આપણા આત્મામાં આંદોલન ન થતું હોય, તેવી દિવસની કેટલી મીનીટો જતી હશે?
૨. આત્મપ્રદેશો સાંકળની માફક જોડાએલા છે, તે શા ઉપરથી જાણવું?
૩. અને સાંકળ માફક જોડાએલા હોવાથી, તેનું શું પરિણામ આવે છે?
૪. જે સમયે આત્મ પ્રદેશો સાથે કાર્મણ વર્ગણા મિશ્ર થાય, તે સમયે બીજા દરેક સમય જેટલી કાર્મણ વર્ગણા આવી હોય, તેટલી હોય? કે ઓછીવત્તી હોય?

૫. દરેક આત્મ પ્રદેશોથી એક સરખી કાર્મણ વર્ગણા ગ્રહણ થાય, કે ઓચ્છી વધતી? ને તેનું કારણ સમજાવો.

૬. કાર્મણ વર્ગણા જુના કર્મો સાથે ચોંટે, તે કેવા જોરથી ચોંટે? અને તેનું કારણ શું?

૭. આત્મ પ્રદેશો કાર્મણ વર્ગણાને કેટલે દૂરથી ખેંચે? ને આત્મપ્રદેશોમાં એ ખેંચવાની તાકાત ક્યાંથી આવી?

૮. પ્રદેશ બંધ : એ શબ્દોમાંના પ્રદેશ : શબ્દનો આ પાઠમાં શો અર્થ કર્યો છે? પ્રદેશબંધ શબ્દનો અર્થ સમજાવો?

૯. કાર્મણ વર્ગણાઓ પરસ્પર ચોંટી જાય, તેનું કારણ શું?

૧૦. વર્ગણાના પરમાણુઓમાં ચિકાસ હોય છે? કે યોગબળ ચિકાસગુણનો નવો ઉમેરો કરે છે?

૧૧. દિવસમાં આપણને કેટલા કલાક કર્મ બંધાતા હશે?

૧૨. શાંતિથી ઉંઘનાર અને મરેલા મનુષ્યને દિવસમાં કેટલો વખત કર્મ બંધાતા હશે? તે સકારણ સમજાવો.

પાઠ ૩ જો :

બંધના પ્રકારો [ચાલુ]:

૨. પ્રકૃતિબંધ : ૩. સ્થિતિબંધ : ૪. રસબંધ :

પાણીમાં રંગની ભૂકી, દૂધમાં પાણી, લોઢામાં અગ્નિ, ભળી જાય છે, તેમ યોગથી આકર્ષાયેલી કાર્મણ વર્ગણા તેજ યોગના બળથી આત્મ-પ્રદેશો સાથે ભળી જાય છે, ને પૂર્વના કર્મો સાથે ચોંટી જાય છે.

જેમ, ગુલાબી રંગ: પાણીને ગુલાબી, ને લીલો રંગ: લીલું કરી મૂકે છે. તેમજ જે સમયના યોગસ્થાનકના બળથી જે કાર્મણ વર્ગણા આત્મા સાથે મિશ્રિત થઈ હોય, તેના, તેજ સમયના યોગસ્થાનકના બળથી તેજ સમયે કેટલાક ભાગલા પડી જાય છે. ખળામાંથી ખેડુતને ઘેર આવેલું અનાજ જેમ તેના ભાઈઓ ભાગ પાડીને વ્હેંચી લે છે, તેમ દરેક સમયે થતા પ્રદેશબંધથી આવેલા કર્મોના યોગસ્થાનક તેજ સમયે ભાગ પાડી નાંખે છે.

અનાજના ભાગ પડી જતાંની સાથેજ જેમ "તે તે ભાગ કોનો છે ?" તે પણ સાથેજ નક્કી થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે કર્મોનો ભાગ પડતાંજ "તે ભાગ શું કામ કામ બજાવશે ? તે

ભજવવાનો કર્મોનો ગુણ-સ્વભાવ પણ તેજ વખતે નક્કી થઈ જાય છે.

સ્વભાવ નક્કી થવો, એટલે, "કર્મનો અમુક ભાગ અમુક પરિણામ નિપજાવશે." એવું દરેક ભાગલાઓમાં નક્કી થઈ જાય છે, તે. અને તે, તેજ સમયના યોગસ્થાનકના બળથીજ નક્કી થઈ જાય છે. આવી રીતે, કાર્મણ વર્ગણાના પડી ગયેલા પ્રત્યેક ભાગલાના **સ્વભાવનો** નિર્ણય થઈ જવો, તેનું નામ **"પ્રકૃતિબંધ"** કહેવાય છે.

પ્રકૃતિ=સ્વભાવ. પ્રકૃતિબંધ એટલે સ્વભાવ નક્કી થવા પૂર્વક કર્મોનોબંધ પ્રકૃતિબંધ. સ્વભાવનો નિયમ થવા પૂર્વક કાર્મણ વર્ગણાનું ભાગલા પડીને આત્મ-પ્રદેશો સાથે મિશ્રિત થવું, તે.

સ્વભાવનો નિયમ થવાથીજ તે તે ભાગલાઓનાં તે તે નામો પડે છે. હવે, દરેક ભાગનો સ્વભાવ કેવો છે? અને પોતપોતાના સ્વભાવને અનુસરીને તે દરેકના કયા કયા નામો અને કામો છે? તે આગળ ઉપર સમજાવીશું.

જે સમયે, જે યોગ બળથી, કાર્મણ વર્ગણા આવે છે, ને તેના તેજ સમયે, તેજ યોગબળથી તેના ભાગલા પડી જાય છે, સ્વભાવનો નિયમ થાય છે, અને દરેક ભાગલા આત્મ-પ્રદેશો સાથે મિશ્રિત થઇ જાય છે,

તેવીજ રીતે "દરેક ભાગના કર્મ-પ્રદેશો કાર્મણ વર્ગણા આત્મ-પ્રદેશો સાથે મિશ્રિત થઈને કેટલા વખત સુધી રહેશે?" એવી રીતે વખતનોપણ નિયમ નક્કી થવો જોઈએ ને? જો વખતનો નિર્ણય ન થાય, તો આત્મ-પ્રદેશો સાથે

કાર્મણ વર્ગણા મિશ્રિતપણે એક સમય પણ ન રહી શકે, અથવા અનંતકાળ સુધી રહે. માટે તેનો નિયમ થવો જોઇએ-વખતની મર્યાદા નક્કી થવી જોઇએ.

એક કેદીને કેદની સજા ફરમાવતાં પહેલાં, "તેણે કેટલો વખત કેદમાં રહેવું પડશે ?" તેની રહેવાની મુદત પહેલેથી જ નક્કી કરવી જ જોઇએ. "તેણે કેદમાં ક્યાં સુધી રહેવું ? એક દિવસ ? બે દિવસ ? કલાક ? અરધો કલાક ? વર્ષ ? પાંચ વર્ષ ? છેવટ આખી જીંદગી ? એક મીનીટ ? એક સેંકડ ? અરધી, કે પા સેંકડ સુધી ?" એવો કોઈ પણ પ્રકારનો નિયમ કરવો જોઈએ ? ક્યાં સુધી રહેવું ? અને કેદીને ક્યાં સુધી રાખવો ?"

તેવીજ રીતે ભાગ પડી ગયેલા કર્મોએ આત્મ-પ્રદેશો સાથે એક સમય, બે સમય, ઘડી, બે ઘડી, દિવસ, પાંચ દિવસ, વર્ષ, પાંચ વર્ષ, સો વર્ષ, હજાર વર્ષ, એમ કેટલા વખત સુધી રહેવું ? "એવો નિયમ પણ તેજ વખતે-કર્મ-બંધ : સમયે-થઈ જાય છે." આવી રીતે **વખતનો નિયમ** થાય છે, તેને "સ્થિતિબંધ"? કહે છે.

સ્થિતિ=રહેવું, સ્થિતિબંધ=રહેવાના વખતના નિયમ પૂર્વક ભાગલાઓનું આત્મ-પ્રદેશો સાથે મિશ્રિત થવું, તે.

હવે, કયા ભાગના વખતનો કેટલો નિયમ થાય છે ? તે બાબતનું ચોકકસ ધોરણ આગળ સમજાવીશું.

આ **સ્થિતિ બંધ** અધ્યવસાય સ્થાનકના, બળથી થાય છે.

પ્રદેશ બંધઃ અને પ્રકૃતિ બંધઃ યોગથી થાય છે, ને સ્થિતિ બંધઃ કાષાયિક લાગણી અધ્યવસાયથી થાય છે, એ ખ્યાલમાં રાખજો.

દરેક ભાગના સ્વભાવનો નિયમ થાય, પરંતુ કર્મનો તે ભાગલો, પોતાનો તે સ્વભાવ કેવા જુસ્સાથી ફળ-પરિણામ બતાવશે ? તે વિચારવાનું બાકી રહી જાય છે.

જેમકે-મરચાં, સૂંઠ, મરી વિગેરે ચીજો તીખી હોય છે, પણ કઈ ચીજ કેટલી તીખી છે ? તે નકકી કરવું પડે છે. તેવી જ રીતે, ગોળ, ખાંડ, શેરડી વિગેરે ચીજો ગળી છે, પરંતુ, દરેકના ગળપણમાં તફાવત છે.

તેવીજ રીતે, ધારો કે-એક ભાગલાનો સ્વભાવ તાવ લાવવાનો નકકી થયો. એટલે તાવ લાવવાનો પ્રકૃતિ બંધ થયો, "તાવ એક મહિના પછી બે દિવસ સુધી આવશે." એવો સ્થિતિ નિયમ પણ થયો.

પરંતુ, "બે દિવસ સુધી તાવ આવશે, તે કેવા જોસ્સમાં આવશે ? ૯૯ ડીગ્રી આવશે ? કે ૧૦૫ ડીગ્રી આવશે ?" એવો કાંઇક પણ નિયમ થવોજ જોઇએને ?

આવી રીતે, દરેક ભાગલાઓના પ્રદેશોનો, સ્વભાવનો અને વખતનો જેમ નિયમ થાય છે, તેવી જ રીતે, સ્વભાવ બતાવવાના જુસ્સાનો પણ માપ પૂર્વક-ચોકકસ ધોરણસર નિયમ, તેજ સમયે અધ્યવસાયના બળથી થાય છે.

આ નિયમને **અનુભાગ બંધઃ અનુભાવ બંધઃ** કે **રસબંધઃ** કહેવામાં આવે છે. દરેક ભાગલામાં રસબંધ પણ ઓચ્છોવધતો હોય છે. તેમાં યે ઘણી વધઘટ હોય છે.

રસબંધનું ચોકકસ ધોરણ આગળ ઉપર સમજાવીશું. **રસબંધ** પણ કાષાયિક અધ્યવસાયના **બળથીજ** થાય છે.

પ્રશ્નો.

૧. પ્રકૃતિબંધ એટલે શું ?

૨. સ્થિતિબંધ કરવામાં ન આવે, તો શી અડચણ ?

૩. રસબંધ શું કામ કરે છે ?

૪. પ્રકૃતિબંધઃ સ્થિતિબંધઃ રસબંધઃ તથા પ્રદેશબંધઃ એ ચારેય શબ્દોમાંના બંધ શબ્દનો શો અર્થ થાય છે ?

૫. રસબંધઃ અને સ્થિતિબંધઃ માં નિમિત્ત કારણ કોણ થાય છે ?

૬. પ્રદેશબંધઃ અને પ્રકૃતિબંધઃ માં નિમિત્ત કારણ કોણ થાય છે ?

૭. ચાર બંધમાં નિમિત્ત કારણો જે જુદા જુદા છે, તેનું કારણ શું ?

૮. ૧. અ. માણસે ક્રોધ કરી બ. ને લાકડીથી ખૂબ માર્યો, તેથી તેને એક માસની કેદ પડી,

૨. અને બ. એ પાછળથી અ. ના કુટુંબને ખૂબ હેરાન કર્યું.

તે બન્નેયે પ્રસંગમાં પ્રદેશ બંધાદિ ચારનો વિચાર ઘટાવો

પાઠ ૪ થો :

બંધના નિમિત્તો :

દ્રવ્ય : ક્ષેત્ર : કાળ : ભાવ : ને ભવ :

એટલે–હવે આ બધી વાતનું તારણ શું નીકળ્યું ?
એકજ સમયે

૧. યોગના બળથી–
  [૧] પ્રદેશબંધ: ને
  [૨] પ્રકૃતિબંધ:

તથા

૨. અધ્યવસાયના બળથી–
  [૧] સ્થિતિબંધ: ને
  [૨] રસબંધ:

એ ચાર કામ થાય છે, તેનું નામ કર્મબંધ કહેવાય છે. કર્મબંધ એટલે આ ચાર કામો, એકી સાથે-એકી સમયે આવેલી કાર્મણ વર્ગણામાં નક્કી થવા સાથે કાર્મણ વર્ગણા આત્માના પ્રદેશો સાથે મિશ્ર થાય છે, તે. કર્મબંધની ખાસ સમજ અને હકીકત આ પ્રમાણે છે. અર્થાત્—
૨ યોગના બળથી–

[૧] કાર્મણ વર્ગણાનું ખેંચાવું.
[૨] તેનું આત્મ-પ્રદેશો સાથે ભળી જવું.
[૩] ભાગલા ને પેટા ભાગલા પડી જવા, ને
[૪] જુના કર્મના ભાગલા સાથે નવા ભાગલાની પોતાના સરખા સ્વભાવની વર્ગણાનું ચોંટી જવું.
[૫] દરેક ભાગલાના સ્વભાવોનો-ભવિષ્યમાં બજાવવાની કામગિરિના કાર્યોનો-નિયમ થઈ જવો.

એ વિગેરે એકજ સમયે બને છે, અને

૩. અધ્યવસાય સ્થાનકના બળથી તેજ સમયે-

[૧] દરેક ભાગલાના વખતનો નિયમ, ને
[૨] દરેક ભાગલાના સ્વભાવ-કાર્યના ફળની મર્યાદા-જુસ્સો-રસ, પણ નક્કી થઈ જાય છે.

૪. તે ચારેય થવાનું નામ કર્મબંધ કહેવાય છે.

[૧] યોગ સ્થાનકો.
[૨] અધ્યવસાય સ્થાનકો,
[૩] કાર્મણ વર્ગણામાં પડી જતા ભાગલાનું ધોરણ.
[૪] દરેક ભાગલાના સ્વભાવ-અધિકાર-સત્તા-કાર્યના નિયમો-ના નામો.
[૫] દરેક ભાગલાના વખતના નિયમનું ધોરણ, ને
[૬] દરેક ભાગલાના-રસના-ફળના-નિયમનું ધોરણ. વિગેરે ચોક્કસ રૂપે આગળ ઉપર સમજાવીશું :

× × ×

૫. આવી રીતે પ્રદેશબંધઃ પ્રકૃતિબંધઃ રસબંધઃ અને સ્થિતિબંધઃ એ ચારનુ થવું, તે " બંધ " કહેવાય છે. અને તે સર્વ એક જ સમયમાં બની જાય છે.

૬. કોઈ વખતે " રસબંધ " નથી થતો, કારણ કે–તેવા પ્રકારનું અધ્યવસાય સ્થાનક ન હોય, તો રસ બંધ ન થે થાય, માત્ર ત્રણ પ્રકારના જ બંધ થાય, ત્યારે તેનું નામ કેવા, " પ્રદેશબંધ " કહેવાય છે. પ્રદેશબંધ વખતે પ્રકૃતિઃ ને સ્થિતિઃ બંધ તો થાય જ.

૭. પ્રકૃતિબંધ=એટલે=સ્વભાવનો નિયમ. તેથી નક્કી થયેલા સ્વભાવ ઉપરથી અમુક ભાગલાનું અમુક અમુક નામ પડે છે. જેમકે–"કર્મના પ્રદેશોનો અમુક ભાગલો માણસને હસાવશે." એવો સ્વભાવનો નિયમ જેમાં થયો હોય, તે ભાગલાનું નામ **હાસ્ય કર્મ.**

હવે, તે ભાગલામાં આવેલા પ્રદેશોઃ વખતનો નિયમઃ–અને રસઃ ઓચ્છા–વધતા જુસ્સાથી ફળ બતાવવાનો નિયમઃ એ ત્રણેય કોના કહેવાય?

હાસ્ય કર્મના.

બસ, એટલા માટે કર્મોના વ્યવહાર માટે પ્રકૃતિ બંધ મુખ્ય છે. કેમકે–નક્કી થયેલા સ્વભાવ ઉપરથી તે ભાગલાનું સ્વભાવ અનુસાર નામ પડે છે. અને તે નામને આધારે, તેનું કાર્ય થાય છે, અને બીજા બધા કર્મોની સમજનો વ્યવહાર ચાલે છે.

જેવી રીતે, ઉપર પ્રમાણેના ચાર નિયમો કર્મબંધ

થતી વખતે થાય છે, તેવી જ રીતે કર્મનો બંધ થતી વખતે બીજા પાંચ નિયમો પણ થાય છે.

૧. [૧] કાર્મણ વર્ગણાનો અમુક ભાગ [૨] અમુક વખત પછી [૩] અમુક વખત સુધી [૪] અમુક જુસ્સાથી [૫] અમુક ફળ બતાવશે. તે આપણે સમજ્યા. પરંતુ, જે ફળ બતાવશે, તે વખતે ફળ બતાવવામાં કઈ વસ્તુ નિમિત્ત રૂપ થશે? કયું દ્રવ્ય–કયો પદાર્થ નિમિત્ત રૂપ થશે? તેનો નિયમ પણ કર્મ બંધ વખતે જ થાય છે.

જેમકે "અમુક માણસને અમુક ભાગલો, આઠ દિવસ પછી બે દિવસ સુધી, ખુબ જોરથી તાવ લાવશે." પરંતુ મચ્છર કરડવાથી? કે લાડુ ખાવાથી? કે વધારે કેળાં ખાવાથી એ તાવ આવશે? કે શા નિમિત્તે તાવ આવશે? તેનો નિયમ થવો, તે **દ્રવ્યનિમિત્ત.** કેળાં ખાવાથી તાવ આવવાનો નિયમ થયો હોય તો, તે માણસ કર્મ બંધ થયા પછી આઠમે દિવસે કેળાં ખાય, ને–બે દિવસ સુધી ખૂબ જોરથી તેને તાવ આવે. કેળાં એ દ્રવ્ય છે. દ્રવ્ય – વસ્તુ–ચીજ. હાલ એટલોજ અર્થ સમજી રાખજો.

તેવીજ રીતે ક્ષેત્રઃ કાળઃ ભાવ, અને ભવનો પણ નિયમ થાય છે, તે આ પ્રમાણે—

૨. "તાવ આવશે, પરંતુ **મુંબઈથી અમદાવાદ** જતાં **સુરત** લગભગમાં તાવ શરુ થશે." કારણકે સમુદ્રની ઠંડી હવા લાગવાનો સંભવ છે. કર્મબંધ વખતે [illegible] સ્થળ નિયમ થવો. તે ક્ષેત્ર નિ[illegible]

३. "મુંબઈથી સુરત પહોંચતાં લગભગ બપોરના બે વાગ્યે ભાદરવા મહીનામાં તાવ આવશે." એવો કર્મબંધ વખતેજ વખતનો નિયમ થયો, તે કાળ નિમિત્ત.

૪. ભાવ-"આજુબાજુના કેવા સંજોગોમાં તાવ આવશે?" જેમકે-સમુદ્રની ઠંડી હવા, રાત્રીનો ઉજાગરો, માનસિક અકળામણ, એ વિગેરે સંજોગોમાં તાવ આવશે." એવો નિયમ કર્મ બંધ વખતેજ થયો, તે ભાવ નિમિત્ત.

૫. "કઈ જીંદગીમાં તાવ આવશે? આ ભવમાં તાવ આવશે, કે-આવતા ભવમાં? કે હવે પછીના પાંચમા ભવમાં આવશે?"

જેમકે-"આ શરીર છોડીને બીજે સ્થળે જન્મ લેશે, ત્યાં તાવ આવશે. અથવા આ જીંદગીમાં તાવ આવશે." એવો નિયમ થયો, તે ભવનિમિત્ત કહેવાય છે.

કોઈપણ કર્મ બંધાતી વખતે-દ્રવ્યઃ ક્ષેત્રઃ કાળઃ ભાવઃ અને ભવઃ એ પાંચ નિમિત્તો-કર્મનો ઉદય થવાના નિયમો તરીકે-નક્કી થાય છે.

મરણ પછી આત્મા બીજે કયાં જાય છે? તે બાબત ચોક્કસ પૂરાવાથી સમજાવીશું.

પ્રશ્નો.

૧. રસબંધઃ અને પરમાણુઓની ચિકાસઃ એ બેમાં ફેર શો?

૨. યોગનાં બળથી અને અધ્યવસાયના બળથી કાર્મણ વર્ગણા ઉપર જુદી જુદી શી અસર થાય છે ?
૩. યોગ સ્થાનક અને અધ્યવસાય સ્થાનક એટલે શું ? અને બન્નેયમાં શો ફેર છે ? કર્મબંધ થવાના એક સમય દરમ્યાન, કેટલા બનાવો બને ? તેનું લીસ્ટ કરો.
૪. પ્રકૃતિ બંધઃ અને પ્રદેશ બંધઃ માં શો ફેર ?
૫. પ્રકૃતિ બંધઃ અને રસ બંધઃ માં શો ફેર ?
૬. સ્થિતિ બંધની શી જરૂર ?
૭. પ્રકૃતિ બંધ શું કામ બજાવે છે ?
૮. પાંચ નિમિત્તોનો નિયમ થવાનું કારણ શું હશે ?
૯. અહીં આવતાં મને કાંટો લાગ્યો છે, તે મને દુઃખ આપે છે. તે બાબત પર ચાર પ્રકારના બંધઃ તેના કારણોઃ અને પાંચ નિમિત્તનો વિચાર સમજાવો.
૧૦. કેવળ પ્રદેશ બંધ એટલે શું ?

પાઠ ૫ મો :

પરમાણુઓમાં રહેલા મુખ્ય ગુણોઃ

આ ઇંટ પરમાણુઓની બનેલી છે, એ વાત તો તમારા ધ્યાનમાં બરાબર છે, ખરું કે ?

હા, જી !

પરંતુ, એ ઇંટનો રંગ કેવો છે ?

લાલ.

એ રંગ કયાંથી આવ્યો ?

એ રંગ પણ પરમાણુઓમાંજ હોવો જોઇએ.

ત્યારે ઇંટમાંથી કોઈ જાતનો ગંધ આવે છે?

હા, જી! ગંધ પણ આવે છે, અને તે લગભગ પાકાં ઘડાંના ગંધ જેવો આવે છે.

તો, તે ગંધ કયાંથી આવ્યો?

તે પણ પરમાણુઓમાંજ હોવો જોઈએ.

ઇંટનો કટકો જરા ચાખો તો, કેવો સ્વાદ લાગે છે?

કાંઇક સ્વાદ તો આવે છે, પણ "કેવો સ્વાદ છે?" તે સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાતું નથી.

ઠીક. ત્યારે, આ ખાણમાંથી નીકળેલા પત્થરના કકડા જેવા સફેદ કકડાનો સ્વાદ કેવો લાગે છે?

તેનો સ્વાદ ખારો લાગે છે.

ત્યારે આ તેવોજ સફેદ કકડો ચાખો.

ઓહો, એ તો ગળ્યો લાગે છે, ગળ્યો. અરે! એ તો સાકરનો ગાંગડો છે.

ત્યારે પહેલાંનો સફેદ ગાંગડો શાનો હતો?

મીઠાનો કે સિંધવ–સિંધાલુણનો લાગે છે.

ઠીક. ત્યારે આ ઇંટ ઉપર હાથ ફેરવી જુઓ. તે કેવી રેશમ જેવી સુંવાળી છે?

ના, જી! રેશમ જેવી સુંવાળી નથી, પણ કાંઇક ખડબચડી લાગે છે.

આ ઉપરથી શું સમજ્યા?

અમને તો એ ખ્યાલ આવે છે, કે–

ઇંટમાં–રંગઃ ગંધઃ સ્વાદઃ અને સ્પર્શઃ વિગેરે જે કાંઈ જણાય છે, તે જેમાંથી ઇંટ બની છે, તે પરમાણુઓમાંથીજ એ ગુણો બહાર આવ્યા છે. એટલે પરમાણુઓમાં રંગ–વર્ણઃ ગંધઃ રસઃ અને સ્પર્શઃ હોય છે. તે જાણી શકાય તેવી રીતે તેના સ્કંધમાં ખુલ્લા થાય છે. પરમાણુમાં કેવા? અને કેવી રીતે હોય છે? તે આપણે જાણી શકતા નથી.

તેજ પ્રમાણે કાર્મણ–વર્ગણા વિગેરેમાં પણ વર્ણઃ ગંધઃ રસઃ અને સ્પર્શઃ એ ચારેય હોવા છતાં, કાર્મણ વર્ગણા અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણે, તે જાણી શકતા નથી.

પરંતુ, અમને એક શંકા એ થાય છે, કે–પરમાણુઓના જત્થા બનીને તેના સ્કંધો શી રીતે બની શકતા હશે? તે બરાબર સમજાતું નથી.

ઠીક. લ્યો, આ પાણીનો પ્યાલો. રેતીમાં પાણી નાંખીને તેનો લાડવો વાળો.

અરે! એ શી રીતે વળે? પાણી નાંખ્યું, તેમતો તેમાંથી માટી છુટી પડીને ઉલ્ટી રેતી વધારે ચોકખી થઈને છુટી પડી જાય છે, તો પછી લાડવો તો શી રીતે જ વળે?

ત્યારે, શું કરવું?

તેમાં થોડા સિમેંટ અને પાણી નાંખીયે, તો લાડવો વળે. અથવા ચૂનાનો ક્લે નાંખીએ, તો લાડવો વળે.

આ પા શેર તલમાં પા શેર તેલ નાંખીને તેનો લાડવો વાળો.

એ પણ શી રીતે વળે ?

ત્યારે કેવી રીતે લાડવો વળે ?

તેમાં થોડોક જ ઢીલો ગોળ, કે ખાંડની ચાસણી નાંખીયે. તો જરુર લાડવો વળે.

તેલ અથવા પાણી નાંખવાથી કેમ લાડવો નહીં વળતો હોય ?

તેમાં જોઈએ તેટલી ચીકાશવાળો પદાર્થ મળે, તો જરુર લાડવો વળે.

ઓછી ચીકાશ હોય, કે બહુ જ વધારે પડતી ચીકાશ વાળી વસ્તુ હોય, તો લાડવો ન વળે.

આ ઉપરથી એમ સમજાશે, કે-પરમાણુઓના સ્કંધો બને છે, તેનું કારણ પણ-પરમાણુઓમાં રહેલો ચિકાશ નામનો સ્પર્શ ગુણ પ્રગટ થાય છે. એટલે એક બીજા પરમાણુઓ બંધાઈને સ્કંધો તથા વર્ગણાઓ બને છે.

× × ×

એ ચિકાસ : પરમાણુમાં રહેલા સ્પર્શ ગુણનો પેટા ભેદ છે.

પાંચ રંગ છે : લાલ-લીલો-પીળો-કાળો-ધોળો.
પાંચ રસ છે : ગળ્યો-ખારો-ખાટો-તીખો-કડવો.
બે ગંધ છે : સુગંધ, દુર્ગંધ.

આઠ સ્પર્શ છે : ઠંડો : અને ઉનો : સુવાળો : અને ખડબચડો : ચીકાસ-સ્થિગ્ધ : અને રુક્ષ-લુખો : તથા હલકો : અને ભારે :

આ શિવાય, બીજી ઘણી રીતે–આ ચારના પેટા ભેદો હોય છે. પરંતુ વ્યવહારમાં મુખ્ય પણે વપરાતા પેટા ભેદો અહીં ગણાવ્યા છે. જેમકે–નીલ વર્ણમાં–લીલો, પોપટીઓ, ઘેરો લીલો, આસમાની, પીરોજા, સ્લેટી, વાદળી, વિગેરે ઘણી જાતના પેટા રંગોનો સમાવેશ થાય છે. એ પ્રમાણે બધાયમાં સમજવું.

એટલે દરેક પરમાણુઓમાં–એ વિશેષ ભેદો–પેટા ભેદો હોય છે, એમ ન સમજવું.

પણ એકી સાથે દરેક પરમાણુમાં કોઈ પણ ૧ રંગ: ૧ ગંધ : ૧ રસ : અને ૨ સ્પર્શ : પ્રગટ હોય જ છે.

પછી જેવા સંજોગો તે પ્રમાણે તેમાં ફેરફાર થાય છે. પ્રગટ હોય, તો છુપાઈ જાય, અને છુપાયેલા ગુણ હોય, તે બહાર આવે. એ રીતે કોઇને કોઇ વખતે–જુદે જુદે વખતે એ વિશેષ ગુણો બહાર આવી જાય છે.

એટલે સ્કંધોઃ અને વર્ગણાઃ બનવામાં પરમાણુઓમાંનો સ્નિગ્ધઃ અને રૂક્ષઃ ગુણ પ્રગટ થાય છે. તેમાં પણ માપ હોય છે. કઈ વર્ગણાઓમાં? કયા સ્કંધમાં? કેટલો સ્નિગ્ધઃ અને કેટલો રૂક્ષઃ ગુણ પ્રગટ થયેલો હોવો જોઇએ? તેનાં માપ હોય છે. પરંતુ, તે આગળ ઉપર સમજાવીશું.

જુના કર્મોની સાથે નવા કર્મો ચોંટે છે, તેમાં પણ એજ સ્પર્શોની અસર કામ કરે છે.

રસબંધઃ શબ્દમાં આવતા રસ શબ્દનો આ ચિકાસઃ એવો [illegible] અને એ રસઃ એક નથી?

ના.

આપે રસબંધ કહ્યો, તે શું? એ રસ કયો? અને તેનો બંધ એટલે શું?

તમારા પ્રશ્ન બરાબર છે. આ પાઠની આખી ચર્ચા આ **રસબંધ** સમજાવવા માટે જ કરવામાં આવી છે.

પરમાણુ નામના પદાર્થમાં રસ રહેલો છે, તે તેના સ્કંધમાં પ્રગટ થાય છે, તે સ્વાદરૂપ રસ જુદો છે. અને પદાર્થમાં રહેલા ચીકાસ ગુણની વિચારણા દૃષ્ટિથી નક્કી કરવામાં આવેલો રસ જુદો છે. તેજ પ્રમાણે રસબંધમાં આવતો રસ પણ જુદો જ છે. "કેરીમાં રસ બહુ છે." ત્યાં રસ શબ્દનો અર્થ પ્રવાહી ભાગ જેવો થાય છે. "કેરીનો રસ મીઠો છે." ત્યાં રસનો અર્થ સ્વાદ છે.

પરંતુ, "નાટક જોવાથી બહુ રસ આવ્યો." તે રસ આ ઉપર જણાવેલા રસ કરતાં જુદી જાતનો રસ છે. રસબંધમાં તેને મળતો રસ શબ્દનો અર્થ જણાય છે.

ઉપર જણાવેલા રસો પરમાણુના-જડના છે, અને નાટક જોતાં જે રસ આવે છે, તે આત્માની કોઈ એક લાગણી છે. પરંતુ એ લાગણીમાં મુખ્ય નિમિત્ત તો પરમાણુનો-જડનો સંબંધ ખાસ નિમિત્ત રૂપ હોય છે. એટલે આત્માની જુદીજુદી લાગણી-અધ્યવસાયોને લીધે કાર્મણ વર્ગણામાં અસર થાય છે. અને જેવું લાગણીના-અધ્યવસાયના બળનું પ્રમાણ, તે પ્રમાણે કર્મોમાં રસ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેના પ્રમાણમાં કર્મો ઉદયમાં આવે, ત્યારે આત્માને તેની મીઠાશ કે કડવાશનો અનુભવ થાય

છે. કડવાશઃ કે મીઠાશઃ આપવાની શકિત ઉત્પન્ન થાય છે. આત્માનો રસ ઓચ્છો હોય, તો કર્મોની મીઠાશઃ કે કડવાશઃ ઓચ્છી અનુભવાય છે.

પ્રશ્નો.

૧. રસ શબ્દના કયા કયા અર્થો પ્રસિદ્ધ છે?
૨. પાંચ રસ. તેમાં રસ શબ્દનો શો અર્થ?
૩. શેરડીમાં રસ ઘણો છે. તેમાં રસ શબ્દનો શો અર્થ?
૪. શેરડીનો રસ: અને લીંબડાનો રસ: બહુ મીઠો: અને કડવો: છે. તેમાં રસ શબ્દનો શો અર્થ?
૫. "જમીનમાં રસ કસ બહુ છે." તેમાં રસ શબ્દનો શો અર્થ?
૬. "આજે નાટક જોવામાં બહુ જ રસ આવ્યો હતો." તેમાં રસ શબ્દનો શો અર્થ?
૭. "કર્મના રસનો બંધ બહુ આકરો કર્યો." તેમાં રસ શબ્દનો શો અર્થ?

પાઠ ૬ ઠ્ઠો :

અસંખ્ય આત્મ પ્રદેશો સાથે લાગેલી અનંતી કાર્મણ વર્ગણાના દરેક સ્કંધમાં અનંતા પરમાણુઓ કેમ ?

તમે રોટલી ઉપર રોજ શું ચોપડો છો ? માલુમ છે ?

હા, જી ! ઘી ચોપડીએ છીએ.

એ ઘી કયાંથી આવે છે ?

એ માખણમાંથી બને છે.

ત્યારે માખણ કયાંથી મળે છે ?

દૂધનું દહીં બનાવીને તેને વલોવી, ખૂબ મંથ્યા પછી તે મળી શકે છે. દહીં બરાબર મથાય છે, ત્યારે જ જરાએ જરા માખણ છાશની ઉપર તરી આવે છે. તેને તાવે છે, એટલે તે ઘી રૂપમાં ચોખું આપણને મળી આવે છે.

પણ, દહીંમાં એ માખણ આવ્યું કયાંથી ?

તે દૂધમાં હોય જ છે.

શી રીતે હોય છે ? તે સમજાવી શકશો ?

માખણ કાઢી લીધા પછી ચીકાસ વગરના ધોળા કણો છાશરૂપે બાકી રહે છે. તેમાંથી પાણી સુકવી નાંખીએ, તો ચુનાના ભૂકા જેવો ધોળો ભૂકો મળી આવે. ત્યારે, દૂધમાં એ ધોળો ભૂકોઃ પાણીઃ અને ચીકણા માખણના કણો-ઘી-વિગેરેઃ હોય છે. એમ સમજી શકાય છે.

પરંતુ એ બધાયે કેવી રીતે એમાં ગોઠવાયા હશે?

આ પણ વિચાર કરતાં આનંદ આવે એવી એક વાત લાગે છે. દૂધમાં ખટાશઃ માખણની મીઠાશઃ ઘીની સુગંધઃ ઘીનો સ્વાદઃ છાશના અને માખણના ધોળા રજકણોઃ વિગેરે કેવી ખૂબીથી રહ્યા હશે? દૂધના એકેએક રજકણોમાં ઘીના કણો કેવી ખૂબીથી ગોઠવાયા હશે?

તેજ પ્રમાણે આત્માના એકેએક ગુણના અનંત અંશોઃ એક એક આત્મ પ્રદેશોમાં ગુંથાયા હોય છે. અને એક એક આત્મ પ્રદેશે અનંતી અનંતી કાર્મણ વર્ગણાઓ ચોંટી છે. એકે એક કાર્મણ વર્ગણામાં અનંત અનંત સ્કંધો હોય છે. અને એક એક સ્કંધમાં અનંત અનંત પરમાણુઓ હોય છે. છતાં, એક એક પ્રદેશમાંના ગુણોના અનંત અનંત અંશો કર્મોથી સંપૂર્ણપણે ઢંકાઈ જતા નથી. એટલા બધા એક એક પ્રદેશમાં આત્મ ગુણોના અનંત અનંત અંશો હોય છે. આત્મ પ્રદેશોના અનંત ગુણાંશોને ઢાંકવા માટે આટલા બધા પરમાણુઓની બનેલી બારીકઃ ચીકણીઃ કાર્મણ વર્ગણાની જરૂર પડે છે. અને તેનું મિશ્રણ પણ આત્મા સાથે ગાઢ-મજબૂત-થાય છે.

દરેક આત્માના પ્રદેશો અસંખ્ય છતાં, તેમાં-

અનંતા ગુણોમાંના પ્રત્યેક ગુણનાં અનંત અનંત અંશો હોય છે, તેના ઉપર અનંત અનંત પરમાણુઓના બનેલા અનંત સ્કંધોની બનેલી અનંત કાર્મણ વર્ગણા વિના અસર ન થાય.

ચીજ જેમ બહુ જ ચીકણી, તેમ તેના રજકણો બહુ જ બારીક હોવા જોઈએ, તેવા રજકણોના જત્થાની તે ચીજ બનેલી હોવી જોઈએ.

જેમકે=માખણ.

ચીજ જેમ બહુ જ લીસી સપાટે વાળી, તેમ તે બારીક રજકણોના જત્થાની બનેલી હોય જોઈએ. જેમ કે–હીરાની સપાટી.

અરૂપી આત્મા : તેના અસંખ્ય પ્રદેશો : અને એક એક પ્રદેશમાં–આત્માના અનંત ગુણોમાંના પ્રત્યેક ગુણોના અનંત અનંત અંશો હોય છે.

કલ્પના ખાતર માની લઈએ, કે–આત્મ–પ્રદેશોની અત્યન્ત લીસી સપાટી છે, તેટલી બધી લીસી સપાટી ઉપર ચોંટવાને તેના જેવી જ લીસી અને ચીકણી વસ્તુ જોઈએ.

કપડાંની સપાટી અત્યન્ત લીસી ન હોવાથી, તેના ઉપર રજ ચોંટે છે, પરંતુ આરીસાની સપાટી ઉપર તેવી રીતે ચોંટતી નથી. પણ ઘી ચોપડીએ, તો તેના રજકણો આરીસાની સપાટીને પણ ચોંટે છે. તેજ પ્રમાણે, આત્માના પ્રદેશો ઉપર, ચોંટવા માટે–બહુ જ પ્રદેશોના જત્થાવાળો,

ઘણીજ બારીક છતાં બહુ જ સૂક્ષ્મ, અને ખૂબ ચીકાસ વાળી કાર્મણ વર્ગણા જ ચોંટી શકે છે.

અને એક એક પ્રદેશમાંના અનંત ગુણોમાંના એક એક ગુણના અનંત અનંત અંશોને ઢાંકવા માટે, તેના ઉપર અસર ઉપજાવવા માટે, અનંત અનંત પરમાણુઓની બનેલી કાર્મણ વર્ગણાની જ જરૂર પડે છે.

એ અનંત પરમાણુઓના સ્કંધો–પરમાણુમાં રહેલી ચીકાશ: અને લુખાશ: ગુણના અમુક પ્રમાણમાં મિશ્રણ થવાને લીધે એક પ્રકારનો રાસાયણિક સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને લીધે પરસ્પર બંધાય છે, અને એવા અનંત સ્કંધોની અનંત કાર્મણ વર્ગણાઓ બને છે.

તે ચીકાશ : અને લુખાશ : એ પરમાણુઓમાં રહેતા સ્પર્શ ગુણના પેટા ભેદો છે.

તેની સાથે–પરમાણુઓમાં રસરૂપ સ્વાદ પણ હોય છે. અને લાગણી–અધ્યવસાયને લીધે કર્મમાં રસ પણ ઉત્પન્ન થયો હોય છે.

જેમ, નાટક જોવાથી મનમાં ગલગલીયાં થાય તેવો આનંદનો રસ છુટે છે. અને વાઘ જોવાથી થથરાટ છૂટે તેવા ભયાનક રસનો અનુભવ થાય છે.

તે પ્રમાણે કર્મો જીવનમાં કડવાશ: અને મીઠાશ: ચખાડે છે, તે કર્મોનો રસ કહેવાય છે. તેનું નામ **રસબંધ**–કહેવાય છે.

આ રસ બંધ "કર્મ" એવું નામ પ્રાપ્ત કરતી વખતે આત્માની લાગણી–અધ્યવસાય પ્રમાણે નક્કી થાય છે.

આત્મા અને કર્મનો સંબંધ :

દીવા આગળ આપણે હાથ રાખીને તેની આંગળીઓને જુદી જુદી રીતે ગોઠવીને સામે ભીંત ઉપર પડતાં પડછાયામાં જોઈ શું, તો આપણને કુતરાનું મોઢું: સસલું: પાઘનું મોઢું: વાંદરાનું મોઢું: એવી એવી આકૃતિઓ જણાશે, અને એ આકૃતિઓ બાળકને હસાવે છે, રમાડે છે, કુદાવે છે, ગમ્મત ઉપજાવે છે. દીવો: પ્રકાશ: સ્થિરસીંતઃ હાથનો પડછાયોઃ એ સર્વનું મિશ્રણ થઈને જુદી જુદી આકૃતિઓ ઉભી થતી જોવામાં આવે છે.

પ્રકાશ સ્થિર હોવા છતાં હાથની જુદી જુદી ચેષ્ટાથી અને પ્રકાશની મદદથી આકૃતિઓ બને છે.

તે પ્રમાણે, આત્મા સ્થિર છતાં, જુના કર્મ નવા કર્મને ખેંચે છે, તેમાં ચાર પ્રકારના બંધો, અને પાંચ નિમિત્તો ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં આત્માના વિવિધ યોગસ્થાનકો અને અધ્યવસાયોના પ્રકારો મળે છે. એટલે આત્માના જીવનના વિવિધ ચિત્રો, તેનો વિવિધ આનંદ, કે કષ્ટ ઉભા થાય છે. એ રીતે આત્મા, અને કર્મને કાંઈ સંબંધ નથી હોતો, છતાં બન્નેયનો કુદરતી રીતેજ કોઈ વિલક્ષણ સંબંધ હોય છે. એમ ખાત્રી થયા વિના રહેશે નહીં.

આત્માના જ્ઞાનઃ ચરિત્રઃ વિગેરે ગુણો, અને તેના ઉપર આવેલા કર્મોના પડદાથી સહજ જ રીતે જ જુદી જુદી અસરો પ્રગટ થાય છે.

દીવાનો પ્રકાશ સસલાનો આકાર ઉભો નથી કરતો. તેમાં આકાર નથી. તેવી જ રીતે આંગળીઓમાં પણ એ

આકાર નથી. તો પણ ભીંત ઉપર પડતી પ્રકાશની કાંતિ અને આંગળીઓના પડછાયાથી એવી વિલક્ષણ આકૃતિઓ ઉભી થાય છે. તેજ રીતે આત્મા અને કર્મો ના મિશ્રણથી શરીરધારી જીવના જીવનના વિવિધ પ્રકારના ચિત્રો સહ જ રીતે જ પ્રગટ થાય છે.

પાઠ ૭ મો :

આઠ કરણો :

બંધન : નિદ્ધતિ : નિકાચના : અને સંક્રમણ : કરણ :

૧

બંધુઓ ! કર્મબંધ કેવી રીતે થાય છે ? તેના મૂળ મુદ્દાઓ વિસ્તારથી પહેલાં ભાગમાં, અને આ ભાગના ૬ઠ્ઠા પાઠ સુધીમાં આપણે સમજી ગયા.

કર્મબંધ થયા પછી તેના ઉપર બીજા સમયથી શી શી ક્રિયાઓ થાય છે ? તે વિચારવાનું બાકી છે, તે હવે વિચારી શું.

જેવી રીતે, એક સમયે કર્મબંધ થાય છે, તેવી રીતે દરેક સમયે કર્મબંધ ચાલુ જ હોય છે, એ વાત ફરીથી કહેવી પડે તેમ નથી જ ને ?

ના, જી !

એટલે, પ્રથમ સમયે જે પ્રમાણે બંધ થાય છે, તેવીજ રીતે, બીજે સમયે પણ જેવું યોગસ્થાનક; અને જેવું

અધ્યવસાય સ્થાનક, તેના પ્રમાણમાં પ્રદેશ વધતા-ઓચ્છા, સ્થિતિ ને રસ વધતા-ઓચ્છા, પ્રકૃતિઓ પણ વધતી-ઓચ્છી હોય છે. એ ફરીથી સમજાવવું પડશે કે ?

નહીં, નહીં જ.

૨

કોઈ પણ સમયે બંધ થતી વખતના યોગઃ અને અધ્યવસાયઃ ના એક સામટા બળની અસર જેમ તેજ વખતે બંધાતા કર્મ ઉપર થાય છે, તેવીજ રીતે પૂર્વે બંધાયેલા કર્મો ઉપર પણ થાય છે.

યોગ : અને અધ્યવસાય : ને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા તે તે સમયના આત્માના એ જાતના એક સામટા બળને કરણ કહે છે. તેની મદદથી, કર્મબંધ થાય છેઃ અને કર્મબંધ થયા પછી બંધાયેલા કર્મોમાં પણ પાછળથી પણ અનેક જાતના ફેરફાર થાય છે.

૧. કર્મબંધ પણ જુદે જુદે સમયે જુદી જુદી જાતનો હોય છે. એટલે કે જુદી પ્રકૃતિઃ જુદી સ્થિતિઃ જુદો રસઃ અને પ્રદેશોના અણુસરખા ભાગલાઃ વાળો બંધ હોય છે.

તેમાં કોઈ વખતે-બંધ સમયે, પ્રદેશ બંધઃ પ્રકૃતિબંધઃ સ્થિતિબંધઃ અને રસબંધઃ જે પ્રકારનો થયો હોય છે, તેમાં આગળ જતાં [બંધ થયા પછીના સમયોમાં] અનેક જાતના ફેરફાર થઈ શકે એવો સામાન્ય બંધઃ જે યોગ સ્થાનક અને અધ્યવસાય સ્થાનકના સામટા બળથી થયો હોય, તે સામટા બળને બંધનકરણ કહેવાય છે. એટલે બંધને કરણને

નહીં. માટે-કર્મ બાંધવામાં યોગ સ્થાનકઃ અને અધ્યવસાય સ્થાનકઃ ની ખાસ મદદ મળે તોજ આત્મા કર્મ બાંધી શકે છેઃ માટે તેનું નામ **કરણ** પાડવામાં આવેલ છે.

આત્મા તે **કર્તાઃ** બંધન તે **કરણઃ** આત્મા સાથે ચોંટવા રૂપ ફળ પામતી કાર્મણ વર્ગણા તે **કર્મઃ** એ રીતે કર્તાઃ કર્મઃ અને કરણઃ નો વિભાગ સમજી શકાશે.

આ પ્રમાણે ભાષાના વ્યાકરણમાં આવતા કર્તાઃ કર્મઃ અને કરણઃ શબ્દના અર્થો પણ અહીં ઠીક રૂપે લાગુ પડે છે.

આજ પ્રમાણે યોગસ્થાનકોઃ અને અધ્યવસાયોઃ નું સામટું બળ કર્મોમાં જુદા જુદા પરિવર્તનો કરવામાં ખાસ પ્રબળ રીતે મદદગાર થાય છે. તેથી તે દરેકને કરણ કહેવામાં આવે છે, જો કે-કોઈ વખતે મુખ્યપણે એકલા યોગો, અને કોઈ વખતે મુખ્યપણે એકલા અધ્યવસાય સ્થાનકો પણ કરણ બની શકે છે, પરંતુ એમ કોઈ વખતે બને છે.

૨. સામાન્ય બંધ કરતાં વધારે દૃઢતાથી કર્મ બંધાય, તેને નિદ્ધત બંધ કહે છે, અને તેવો બંધ જે યોગઃ અને અધ્યવસાયઃ સ્થાનકના એક સામટા બળથી થાય, તે બળનું નામ **નિદ્ધત કરણ** કહેવાય છે. એટલે **નિદ્ધત કરણ** ને લીધે **નિદ્ધત બંધ** થાય છે. નિદ્ધત કરણ એટલે નિદ્ધત બંધ કરાવનાર યોગઃ અને અધ્યવસાયઃ નું બળ-તે-રૂપ પ્રબળ સાધન.

૩. નિદ્ધતબંધ કરતાં પણ વધારે દૃઢતાથી એવો કર્મબંધ થાય, કે-જેમાં ભવિષ્યમાં કશો ફેરફાર જ ન થઈ શકે. તે કર્મનું જેવું ને તેવું જ ફળ ભોગવવું જ પડે; તેનું નામ **નિકાચિત બંધ.**

જે યોગબળ અને અધ્યવસાય સ્થાનકના સામટા બળથી તેવા પ્રકારનો બંધ થાય, તેનું નામ **નિકાચના** કરણ કહેવાય છે.

કર્મોના નિકાચિત બંધાયેલા બંધ ઉપર ભવિષ્યમાં કોઈપણ કરણની અસર થતી નથી.

બંધ સમયે રસબંધ વિગેરેના જે નિયમનો નકકી થયા હોય, તેજ પ્રમાણે બરાબર અવશ્ય ફળ ભોગવવું જ પડે છે.

બંધન કરણ, નિદ્ધત કરણ, અને નિકાચના કરણ, એ ત્રણ કરણો કર્મ બંધ થતી વખતે સંભવે છે. એટલે કર્મ બંધ થતી વખતે કોઈ વાર બંધન કરણ હોય તો સામાન્ય કર્મબંધ થાય, નિદ્ધત કરણ હોય, તો નિદ્ધત કર્મ બંધ થાય, ને નિકાચના કરણ હોય, તો નિકાચિત કર્મ બંધ થાય. પૂર્વે બાંધેલા કર્મોના પણ નિદ્ધત અને નિકાચિત બંધ થઈ જાય છે.

૪. બંધ થયા પછી કોઈ એવી જાતના અધ્યવસાય સ્થાનક અને યોગનું બળ લાગે, જેથી અમુક એક ભાગના પ્રદેશો, તેની જ જાતના બીજા અમુક ભાગનાં કર્મમાં ભળી જાય, અને પછી પ્રકૃતિઃ સ્થિતિઃ રસઃ વિગેરે પણ બીજા ભાગના જ ગણાય.

જેમકે-"હસવું લાવનાર હાસ્ય-કર્મનો ભાગ આનંદ-રતિ આપનાર કર્મના ભાગ સાથે ભળી જાય; તો ત્યારપછી, તેનું નામ હસવું લાવનાર હાસ્ય કર્મ ન કહેવાય. કેમકે-હસવું લાવનાર કર્મનો ભાગ મટીજ ગયો છે. કેમકે-તે આનંદ આપનાર કર્મ સાથે ભળી ગયેલ છે. એ બન્નેયનું નામ આનંદ આપનાર કર્મ કહેવાય અને તેનું ફળ પણ ભવિષ્યમાં આનંદ રૂપેજ ભોગવવાનું રહેશે; પરંતુ હસવું આવે, એ રીતે ભોગવાશે નહિં.

આવી રીતે, એક કર્મ બીજા કર્મમાં ભળી જાય, તો તેનું નામ **સંક્રમ** થયો કહેવાય છે. અને જે યોગ, અને અધ્યવસાયના બળથી એ રીતે પરસ્પર સંક્રમ થાય, તેનું નામ **સંક્રમણ કરણ** કહેવાય છે.

સંક્રમણ કરણના બળથી, કર્મના અ ભાગના પ્રદેશોઃ સ્થિતિઃ કે રસઃ આ ભાગમાં ભળી જાય, એટલે અ ની પ્રકૃતિ પણ આ થઈ જાય. તેથી આ ભાગમાં અ ભળી જવાથી, અ ની વિદ્યમાનતા જ નષ્ટ થાય છે, અને બન્નેનું નામ આ પડી જાય છે. અને ફળ પણ આ નું જ મળે છે. આવો ફેરફાર સંક્રમણ કરણ નામના યોગ અને અધ્યવસાયના બળથી થાય છે.

સંક્રમણ કરણથી સંક્રમ-ભળી જવાનું-થાય છે.

સંક્રમ માટેનું કરણઃ તે સંક્રમણઃ કરણ કહેવાય છે.

સંક્રમણ કરણ એટલે સંક્રમ કરાવનાર યોગ અને

અધ્યવસાયના બળરૂપ–પ્રબળ સાધન.

પ્રશ્નો.

૧. કરણ એટલે શું ?
૨. કરણ એ જડની શકિત છે? કે આત્માની શકિત છે?
૩. કરણનું કારણ સમજતા હો, તો કહો. નહીંતર કંઈ નહીં.
૪. નિદ્ધતઃ બંધનઃ અને નિકાચિતઃ બંધમાં શો ફેર ?
૫. સંક્રમ અને સંક્રમણમાં શો ફેર ?

પાઠ ૮ મો :

આઠ કરણો : [ચાલુ] :

ઉદ્વર્તના : અપવર્તના : ઉદીરણા : ઉપશમના :

૫. કર્મ બાંધતી વખતે સ્થિતિ : અને રસ : જે પ્રમાણમાં હોય છે.

તે બન્નેયમાં જે કરણને લીધે–યોગ અને અધ્યવસાયના બળને લીધે–પ્રબળ સાધનને લીધે–વધારો થાય, તે **ઉદ્વર્તના કરણ**. સ્થિતિ : અને રસ : વધવાં તે ઉદ્વર્તના.

ઉદ્વર્તના કરણ ને લીધે–તેવા પ્રકારના યોગ : અને અધ્યવસાયઃ ના બળને લીધે ઉદ્વર્તના થાય. એટલે કે–સ્થિતિ : અને રસ : વધે છે.

૬. એવી જ રીતે, સ્થિતિ : અને રસનું ઘટવું, તે **અપવર્તના.** જે યોગ : અને અધ્યવસાયઃ ના

અપવર્તના થાય-સ્થિતિ : અને રસ ઘટે, તેનું નામ **અપવર્તના કરણ.**

૭. "અમુક કર્મ પ્રદેશોનો ભાગ આત્મ-પ્રદેશો સાથે અમુક વખત સુધી રહેશે." એવો વખતનો-સ્થિતિનો નિયમ થાય છે. એ વાત આવી ગઈ છે. હવે, એ વખત બરાબર પૂરો થતો આવતાં જ તે કર્મનો ભાગ, પોતાનું ફળ બતાવે છે, તેને **ઉદય** કહે છે.

પરંતુ, જે વખતે ફળ બતાવવાનો વખત નક્કી થયો હોય, તે વખત આવી પહોંચતાં પહેલાંજ કર્મો પોતાનું ફળ આપવા તૈયાર થાય, અને ફળ આપે. એને **ઉદીરણા** કહે છે.

ઉદય એટલે વખત આવી પહોંચતાં જ કર્મ પોતાનું ફળ સ્વાભાવિક રીતે બતાવે. અને **ઉદીરણા** એટલે વખત આવી પહોંચતાં પહેલાં કર્મો **ઉદયમાં** આવે-પોતાનું ફળ બતાવવા તૈયાર થાય; બતાવે.

ઉદયમાં અને **ઉદીરણામાં** આ તફાવત છે. જેમકે-આ ક્ષણે તમે **હાસ્યોત્પાદક કર્મ** બાંધ્યું છે, અને તે એવી રીતે બાંધ્યું છે, કે-જેથી એક મહીનો પછી તમારે હસવું પડે. એક મહીનો પૂરો થતાં જ તમને હસવું આવવાનું જ. ત્યારે "બરાબર નિયમિત વખતે **હાસ્યોત્પાદક** કર્મ પોતાનું ફળ બતાવ્યું. હાસ્યોત્પાદક કર્મ **ઉદયમાં** આવ્યું, એમ કહેવાય." કારણ કે-સ્વાભાવિક રીતે વખત પૂરો થતાં જ કર્મે પોતાનું ફળ બતાવવું જ પડે,

ઉદયમાં આવવું જ પડે. પરંતુ, જો મુદ્દત પૂરી થયા પહેલાં જ તે કર્મના ફળ રૂપે હસવું આવી જાય, તો તે હાસ્ય કર્મની **ઉદીરણા** થઈ ગણાય.

ઉદીરણા એટલે સ્થિતિ પૂરી થયા પહેલાં કર્મનું ફળ ભોગવી લેવું. અને તેવી ઉદીરણા જેને લીધે-જે યોગ: અને અધ્યવસાય: ના બળને લીધે-થાય, તેનું નામ ઉદીરણા કરણ કહેવાય છે.

લાકડું સ્વાભાવિક રીતે સળગતું સળગતું આગળને આગળ સળગે છે. તેને સંકોરીએ, તો તે વ્હેલું બળે છે. તેજ પ્રમાણે કર્મોના ઉદયમાં અને ઉદીરણામાં ફરક છે.

૮ યોગ: અને અધ્યવસાય: ના જે બળને લીધે કર્મો શાંત પડ્યાં રહે, જેમાં ઉદય: કે ઉદીરણા વિગેરે ન થાય. તેનું નામ **ઉપશમના કરણ: ઉપશમના કરણને** લીધે કર્મો ઉપશાંત-શાંત-રહે છે. કર્મોનો ઉપશમ રહે છે.

હવે બરાબર સમજ્યા હશો, કે:-

કરણ એટલે યોગ: અને અધ્યવસાય:ને લીધે થએલી આત્માની પરિણતિઓ-આત્માની દશાઓ. એવી દશાઓ જો કે અસંખ્ય થઈ જાય, પરંતુ મુખ્ય પણે આઠ વિભાગમાં દરેકનો સમાવેશ કરી લીધો છે. અને તેના કાર્ય પણ આઠ છે. તે નીચે પ્રમાણે:-

બંધન કરણથી...........કર્મનો બંધ થાય છે.

નિદ્ધતિ કરણથી..........કર્મનો નિદ્ધત બંધ થાય છે.

નિકાચના કરણથી........કર્મનો નિકાચિત બંધ થાય છે.

સંક્રમણ કરણથી........કર્મોનો સંક્રમ થાય છે.
ઉદ્વર્તના કરણથી........કર્મોના સ્થિતિઃ અને રસઃ વધે છે.
અપવર્તના કરણથી.....કર્મોના સ્થિતિઃ અને રસઃ ઘટે છે.
ઉદીરણા કરણથી........કર્મોની ઉદીરણા થાય છે-કર્મો ઉદીરાય છે. વખત પૂરો થતાં પહેલાં ઉદયમાં આવે છે.
ઉપશામના કરણથી.....કર્મો ઉપશાંત રહે છે.

આ આઠ કરણો ઉપર કર્મોનો અપંચ ટકી રહેલો છે.

બંધનકરણ-કર્મ બંધાય તેવા યોગઃ અને અધ્ય-
વસાયઃ ન હોય, તો કર્મોનો બંધ ન થાય. તેવી જ રીતે
બીજાં કરણો ન હોય, તો ઉપર બાજુમાં બતાવેલા કર્મોમાં
થતા ફેરફારો પણ ન થાય.

પ્રશ્નો.

૧. કરણ કેટલા થઈ શકે ?
૨. ઉદય અને ઉદીરણામાં ફેર શો ?
. ઉદય નવમું કરણ ગણાય કે નહીં ?
૪. અપવર્તના અને ઉપશામનામાં ફેર શો ?
૫. આઠેય કરણનાં જુદાં જુદાં કામ ગણાવો
૬. કરણ એ શી વસ્તુ છે ?
૭. કરણ શબ્દનો શબ્દાર્થ શો થાય ?

પાઠ ૯ મો:

કરણની વિચિત્ર અસર:

એ તો તમને યાદ જ હશે, કે "કરણ—એટલે અધ્યવસાયઃ અને યોગઃ બળથી ઉત્પન્ન થયેલું **આત્મિક બળ—આત્મિક પ્રયત્ન વિશેષ.**

હા, એ બરાબર યાદ છે.

સારું, એક બીજી વાત પણ સાથે સાથે યાદ રાખી લ્યો:—

એક સમયે, આપણને અધ્યવસાયઃ અને યોગ-સ્થાનકઃનું જે બળ ઉત્પન્ન થયું હોય—કરણ ઉત્પન્ન થયું હોય, તેજ **કરણ**, તેજ વખતે, કેટલાક કર્મોને બાંધે, પૂર્વે બાંધેલાઓનો સંક્રમ કરે, ત્યારે તેનું જ નામ **સંક્રમણ કરણ** કહેવાય. તેજ વખતે કેટલાક કર્મોમાં **અપવર્તનઃ** ઉદ્દવર્તનઃ થાય, એટલે તેનુંજ નામ **ઉદ્દવર્તના કરણ**: અને **અપવર્તના કરણ**: કહેવાય.

વળી, તેજ કરણને લીધે કેટલાક કર્મોની **ઉદીરણા** અને કેટલાકનો **ઉપશમ** થાય, કેટલાક **નિકાચિત** બંધાય, અને કેટલાક **નિદ્ધત** રીતે બંધાય. ત્યારે તેનું

જ નામ ઉપશમનાઃ ઉદીરણાઃ નિદ્ધતઃ નિકાચનાઃ કરણુઃ એ નામ કહેવાય.

અર્થાત્-એજ સમયનું કરણઃ તે સમયે જેટલા કર્મ બંધાય, તેને માટેનું તે બંધન કરણ ગણાય. જેટલાને સંક્રમાવે, તેટલાનું તે જ સંક્રમણ કરણ ગણાય.

આ ઉપરથી એ સમજવું જોઇએ, કે-દરેક સમયે અધ્યવસાયઃ અને યોગઃ નું બળ-એટલે કરણ-એક હોય છે, અને તેને લીધે, ક્રિયાઓ આઠેય ચાલુ હોય છે. કોઈ કર્મ બંધાતા હોય છે, કોઈ નિકાચિત થતા હોય છે, કોઈ સંક્રમતાં હોય છે. વિગેરે વિગેરે.

આપની આ વાત માનવામાં કેમ આવે ?

કેમ ન આવે ?

એક જ કરણ બધા કામ કરે, તે ઘટે જ કેમ ?

હા, એકજ કરણ બધા કામ કરે, અને તે બધાં કામો થાય પણ ખરા,

કૃપા કરી, તે સમજાવશો ?

કેમ નહીં ? સમજાવવાતો બેઠા જ છીએ ને ? વાત બહુ ઝીણી છે. એટલે ધ્યાન પણ બહુ જ રાખજો; અને બુદ્ધિને પણ ઝીણી કરજો, એટલે બરાબર સમજાશે.

ઘણી કૃપા,

સાંભળો, ત્યારેઃ—,

એ એકજ કરણમાં એવી વિચિત્ર શકિત હોય છે, કે-જેના જેના ઉપર તેની અસર થાય, તેની તેની પોતાની પરિસ્થિતિ : અને યોગ્યતા : જુદી જુદી જાતની હોવાથી, તેની ઉપર જુદી જુદી જાતની અસર થાય છે. આ વાત નીચેના દાખલાઓ ઉપરથી બરાબર સમજાશે.

પાઠ ૧૦ મો :

કરણની વિચિત્ર અસર : [ચાલુ].

૧. ઝાડનું બીજ આપણે વાવીએ, ત્યારે તે એક દાણા રૂપે હોય છે. પણ તેમાં એવી એવી વિચિત્ર શકિતઓ હોય છે, કે-તેમાંથીજ પહેલાં બે પાંદડા ફૂટે છે, અને પાછળથી એ પાંદડાંજ ડાળી રૂપે બની જાય છે. પરિણામે ફુલઃ ફળઃ વિગેરે અનેક વિચિત્ર વિચિત્ર વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

એ ઝાડ મોટું થયા પછી, તેને પાણીઃ ને ખાતરઃ આપો. તો તેજ ખાતરને લીધે જે પાંદડાં ફૂટવાની તૈયારીમાં હોય, તેની કુંપળો બહાર આવે છે. જે ફળ નાનું હોય, તે વધે છે. કાચુ હોય, તે પાકુ થાય છે. પાકુ હોય, તેમાં મીઠાશઃ અને રસઃ વધે છે. પાતળી ડાળી હોય, તે જાડી થાય છે. અણ ખીલ્યું ફૂલ ખીલે છે, અને તેમાં ફળ બેસવાની તૈયારી થાય છે. આવી વિચિત્રતા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એકજ વખતે, અને એકજ જાતના પોષક ખાતરઃ અને પાણીઃ થી આ બધું બને છે.

જે વખતે દાડમના ઝાડ ઉપર પાકાં મઝેનાં મન લલચાવે એવાં દાડમ લટકતાં હોય છે, તેજ વખતે બીજાં નાનાં દાડમ કાચાં હોય છે. કેટલાંક ફૂલ ઉઘડ્યાં હોય છે, કેટલાક કળીની સ્થિતિમાં હોય છે. હવે, તમે તે ઝાડના મૂળમાં ખાતરઃ ને પાણીઃ પૂરો. શું પરિણામ આવશે ? શું ફૂલની કળીઓમાંથી એકદમ પાકાં દાડમ બની જશે ? નહીં જ. ક્રમે ક્રમે ખીલશે. કાચાં હશે, તે પાકશે, પાકયાં હશે, તે ખરવાની તૈયારીમાં આવશે. એમ દરેક વિભાગમાં પોત પોતાની પછીની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થતી રહેશે.

હવે, તમે બરાબર સમજ્યા હશો, કે–ખાતરઃ અને પાણીઃએ પોતાની અસર ઉત્પન્ન કરવાની શરૂઆત એકી વખતે કરી હતી. પરંતુ તેનું પરિણામ સૌ સૌના ઉપર પોત પોતાની સ્થિતિ અનુસાર જુદું જુદું થયું.

તેજ પ્રમાણે કરણ એકજ છતાં, તેણેજ બંધાતાં કર્મને બાંધ્યાં, સંક્રમ યોગ્યનો સંક્રમ કર્યો. ઉદ્વર્તના યોગ્યમાં ઉદ્વર્તના કરી. અને અપવર્તના યોગ્યમાં અપવર્તના કરી. આ રીતે, તે કરણમાં વિચિત્ર શક્તિ હોય છે. અથવા તે અધ્યવસાય સ્થાન અને યોગનું સામર્થ્ય જ વિચિત્રતા ગર્ભિત હોય છે, કે–જેને લીધે તે જુદું જુદું પરિણામ નિપજાવી શકે છે. અથવા કર્મો પરિસ્થિતિઓની જુદી જુદી યોગ્યતાને અંગે જુદી જુદી અસર થાય છે.

૨. એક ઉપદેશક પોતાના વિષયને અનુસરીને સળંગ ઉપદેશ આપ્યે જાય છે. પરંતુ, કોઈ તેમાંથી ઇતિહાસને લગતા મુદ્દા તારવે છે, કોઈ તેમાંથી કર્તવ્ય માર્ગ શોધે છે,

કોઈ તેમાંથી ભૂલો જ કાઢે છે, કોઈ [illegible] [illegible], કોઈ [illegible] છે, કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનઃ તો કોઈ નીતિનાં નિયમો [illegible] [illegible] [illegible] આપે છે, ને તેનો સંગ્રહ કરે છે.

આ રીતે ઉપદેશ એક છતાં, તેની જુદા જુદાં [illegible] ઉપર જુદી જુદી અસર થાય છે, કેમકે—જેના ઉપર તે ઉપદેશની અસર થાય છે, તે પાત્રો જુદી જુદી જાતની [illegible] અને મનોવૃત્તિઃ ધરાવતા હોય છે, તેથી તેની અસર પણ જુદી જુદી થાય છે.

૩. વળી તમે કોઈ સંચો ચાલતાં જોયો છે?

હા, મીલ જોઈ છે.

સારું. કોલસા સળગાવવાની તેને એક મોટી કોઠી હોય છે, તેમાં ખૂબ તીવ્ર અગ્નિ સળગાવવામાં આવે છે. તેને લીધે વરાળ બને છે. અને તે વરાળ બીજા એક યંત્ર ઉપર અસર ઉપજાવે છે. તે વળી ત્રીજા યંત્ર ઉપર અસર ઉપજાવે છે. એમ ઠેઠ કાપડ વણાય છે, ત્યાં સુધી તે દરેકની ઉપર તે સળગતા અગ્નિની આડકતરી રીતે અસર ચાલી આવે છે. જો તે એકાએક બંધ પડે, તો બધા સંચા એકાએક બંધ પડે છે. તેને સતેજ કરવામાં આવે, તો બધાયે સંચા સતેજ રીતે ચાલવા માંડે છે. તેને મંદ કરવામાં આવે, તો બધા સંચા મંદ મંદ ચાલવા માંડે છે. અર્થાત્ બધી અસરનું મૂળ સળગતો તે અગ્નિજ છે.

હવે, વિચાર કરો, કે—જે [illegible] [illegible] ચાલે છે, તે એક સરખી રીતે ચાલે છે?

ના, જી! ચક્રો [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] અધી જ ફરીને પાછા ફરે છે. [illegible] [illegible]

લાંબી લાકડી જેવા હોય, તે તો માત્ર આમથી તેમ જાય છે, ને આવે છે. પંખાઓ ઘણા જ વેગથી ચક્કર ચક્કર ગોળ ફરે છે. કારણ એ કે, જે સંચા જે પરિસ્થિતિમાં ગોઠવ્યા હોય, તે પ્રમાણે જુદી જુદી ક્રિયા કરે છે. કોઈ ચક્ર સવળા ફરે છે, ત્યારે કોઈ અવળાયે ફરે છે; એમ સૌ પોત રીતની ગોઠવણ પ્રમાણે કામ કર્યે જાય છે.

બસ, તેવીજ રીતે અહીં પણ સમજી લેવું. જેમ એ જુદી જુદી સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ કોઠીમાંનો અગ્નિ હોય છે, તેજ પ્રમાણે કર્મો ઉપર થતી આઠેય અસરોનું મૂળ એકજ કરણ હોય છે. છતાં તે જુદી જુદી પરિસ્થિતિના કર્મો ઉપર જુદી જુદી અસરો કરે છે. તેથી તે જુદી જુદી અસરોના ઉત્પાદક તરીકે એકજ પ્રયત્ન જુદા જુદા આઠ કરણ રૂપે ગણાય છે.

જેમ, એકજ માણસ કોઈનો કાકો: કોઇનો મામો: કોઇનો ભત્રીજો: કોઇનો ભાણેજ: કોઇનો દિયર: કોઇનો જેઠ: કોઇનો સસરો: કોઇનો માસો: કોઇનો ફૂઓ: અને કોઇનો બનેવી: ગણાય છે.

પ્રશ્નો.

૧. આઠ કરણ એટલે અધ્યવસાય: અને યોગ: નાં બળો કેટલાં ગણવાં.?
૨. તો પછી, અધ્યવસાય વિગેરેનું એકજ બળ આઠ પરિણામ કેમ ઉત્પન્ન કરી શકે ?
૩. એકજ કરણમાંથી ઉત્પન્ન થતા જુદા જુદા કાર્યોની જુદી જુદી પાત્રતાને લીધે જુદી જુદી થતી અસરના બે ચાર નવા દાખલા આપો.

પાઠ ૧૧ મો :

અબાધા કાળ :

એક તો, આપણે ત્રીજા પાઠમાં સ્થિતિ બંધ વિષે શીખી ગયા છીએ, પરંતુ કયા કર્મનો સ્થિતિ બંધઃ કેટલો થાય ? તેનું લિસ્ટ સમજવવાનું આગળ ઉપર રાખ્યું છે.

બીજું-બંધનકરણથી બંધાયેલી સ્થિતિમાં **અપવર્તના કરણથી** ઘટાડો, તેમજ **ઉદ્‌વર્તના કરણથી** વધારો પણ થાય છે. એ પણ તમે શીખી ગયા છો. પરંતુ,

ધારો, કે-એક માણસે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે તેવું કર્મ બાંધ્યું, અને તેની સ્થિતિનો તે વખતે નિયમ થઈ પણ ચૂકયો. અને ધારો, કે-સ્થિતિ લગભગ એક વર્ષની નક્કી થઈ ચૂકી. પરંતુ, તેનો શો અર્થ ?

તેનો અર્થ એ જ, કે-એક વર્ષ પછી તે માણસને હસવું આવે.

ને પછી ?

પછી તો મારા ધારવા પ્રમાણે, એક વર્ષની મુદ્દત સુધી રહી શકે તેવા એ કર્મ પ્રદેશો, મુદ્દત પૂરી થતાં, તેમજ જે ફળ બતાવવાનું હતું તે બતાવ્યા

આત્મા સાથે રહી જ કેમ શકે ? તેથી, તે બધી વર્ગણાએ। આત્માથી જુદીજ પડી જતી હોવી જોઈએ મારી સમજમાં એમ આવે છે. પછી તો હોય, તે ખરું.

બરાબર, બરાબર. તમારું સમાધાન બરાબર છે.

પરંતુ, હાસ્ય કર્મ બંધાયા પછી, માણસને હસવું આવ્યું, ત્યાં સુધી એ હાસ્ય કર્મની દશા શી થઈ હશે ?

એનો ઉત્તર હું નહીં આપી શકું, આપ સમજાવો.

બહુ જ ધ્યાનથી સમજજો. નહીંતર, વિષય ખ્યાલમાં નહીં રહે. સાંભળોઃ-

કર્મનો અમુક એક ભાગ લો, અને તેની શી દશા થાય ? તે આપણે વિચારીએઃ-

દાખલા તરીકે-ધારો, કે-**હાસ્ય કર્મ** લઈએ.

તે કર્મ જે સમયે બંધાયું, ત્યાંથી અસંખ્ય સમય સુધી-એક આવલિકા સુધી-તેમજ-બંધ થવાથી જ એ અવસ્થામાં-તે પડયું રહે છે. કેમ જાણે-પકડાવાથી ગભરાયું હોય, તેમ બંધનકરણના ઝપાટાથી મૂર્છિત-થઈ ગયું હોય, એમ પડયું રહે છે.

એક આવલિકા પૂરી થતાંજ ઝપાટાબંધ બંધન કરણના ઝપાટામાંથી છુટું પડી, બીજા સંક્રમણઃ ઉદ્વર્તનાઃ અપવર્તનાઃ ઉદીરણાઃ વિગેરે કરણોમાંના કોઈ પણ કરણોના ઝપાટામાં આવે છે, અને દરેક કરણના બળ પ્રમાણે બંધ વખતના સ્વરૂપ કરતાં પ્રકૃતિઃ સ્થિતિઃ રસઃ અને પ્રદેશઃ વિગેરેમાં ફેરફાર થવા હોય, તે થવા લાગે છે.

આવી રીતે અનેક કરણોના ઝપાટા લાગી લાગી તેમાં ફળ આપવા લાયક શક્તિ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી એ કર્મ એમને એમ નિષ્ક્રિય પડ્યું રહેતું નથી, પરંતુ તેના ઉપર કોઈને કોઈ કરણથી અસર ચાલુ જ હોય છે.

એક તપેલીમાં દૂધ ગરમ મૂકી, નીચે બરાબર જોઈએ તે પ્રમાણે તાપ સળગાવો ને પાસે બેસી ધીમે ધીમે હલાવો, તથા ઉપર એક તાસક ઢાંકી દો. હવે બરાબર તાપ થયા પછી દૂધની સ્થિતિ શી થાય છે? તે બરાબર તપાસ રાખજો. ને તેની નોંધ રાખજો.

બહુ સારું. તેમ કરી જોતાં તેની નોંધ નીચે પ્રમાણે થાય છેઃ—

૧. પ્રથમ—જ્યારે તાપની આંચ લાગી, ત્યારે દૂધમાંથી રહેજ રહેજ વરાળ નીકળવા લાગી.

૨. પછી, થોડી વધારે વાર થયા પછી તાસક ઉઘાડી જોયું, તો વધારે વરાળ નીકળતી જણાઈ અને કેમ જાણે, દૂધમાં વધારો થયો હોય, તેમ લાગતું હતું.

૩. પછી, મેં તાસક ઢાંકી, થોડી વાર થઈ તેવામાં એકાએક ઉભરો આવ્યો, અને દૂધ બહાર ઉભરાઈ જવા લાગ્યું, તે વખતે સંભાળ રાખીને મેં તાસક ઉપાડી લીધી ન હોત, તો તપેલીમાં દૂધ રહેત? કે કેમ? બહુજ થોડું રહેત.

ઠીક, ભાઈ! ઠીક, નોંધ તો ઠીક રાખી છે, આ નોંધ બરાબર યાદ રાખજે, કારણ કે તે દાખલાથી બે

ત્રણ: મુદ્દા મારે તમને સમજાવવાના છે; તે સમજવવા ઠીક પડશે.

૧. ઉભરો આવ્યા પહેલાં દૂધમાં કોઈ જાતની ક્રીયા ન્હોતી થતી, એમ તો નહીં જ.

૨. પણ ગરમ થવાની ક્રિયા જરૂર શરૂ થઈ ચૂકી હતી.

૩. એ ક્રિયા પૂરી થઈ, કે તુરત વરાળ નીકળી અને ઉભરો આવ્યો.

૪. જો ગરમ થવાની ક્રિયા પહેલાથી જ ન થઈ હોત, તો ઉભરો ન જ આવત.

૫. એટલે—ઉભરો આવ્યા પહેલાં, પાક [ગરમ] થવા માટે થોડા વખતની જરૂર હતી.

૬. જો તેમ ન હોય, તો ચુલા ઉપર મૂકતાંની સાથે જ ઉભરો આવી જવો જોઈતો હતો.

તેવી જ રીતે, બંધન કરણથી છુટું પડેલું કર્મ, તરતજ ફળ આપી શકતું નથી. પરંતુ, ફળ આપવા લાયક થતાં પહેલાં કેટલોક વખત બીજી અનેક ક્રિયાઓ-કરણોની અસરોમાંથી તેને પસાર થવું પડે છે. અને તેને માટે વખત પણ જરૂર લાગે જ.

હવે વિચારો, કે—એક વર્ષની સ્થિતિનું હાસ્ય કર્મ બાંધ્યું, તેનો અર્થ એ થયો કે—બાંધવાના વખતથી માંડીને એક વર્ષમાં તે ભોગવાઈને આત્મ-પ્રદેશોથી છુટું પડી જાય. પરંતુ, બંધાયા પછી એકાદ મહીનો તેના ઉપર બીજા કરણોની અસર થાય, ત્યારે તે ફળ બતાવવા

લાંચક બને અને જ્યારે ફળ બતાવવા લાગે, ત્યારે એકાદ મહીનો પછી, ને બાર મહિના પૂરા થતા સુધી હસવું આવે.

પરંતુ, શરુઆતના પાકને માટે જે મહિનો ગયો, તેને અબાધા કાળ કહે છે. જેમ, ઉભરો આવતાં પહેલાંની–દૂધના ગરમ થવાનો વખતની–સ્થિતિ. કહેવાની મતલબ એવી છે, કે–

૧ **અબાધા કાળ** પસાર થયા વિના કર્મ **ઉદયમાં** આવે નહીં.

૨. **અબાધા કાળ** વખતે કર્મ નિષ્ક્રિય પડયું હોય છે, તેમ નથી.

૩. પણ તેના ઉપર અનેક રીતે કરણાની અસર ચાલુ હોય છે.

કયા કર્મનો **અબાધા કાળ** કેટલો છે ? તેનું લિસ્ટ આગળ ઉપર આપીશું. હાલ એટલું જ સમજી રાખો, કે–દરેક કર્મને અબાધા કાળ હોય છે. અને તે ઓછોવધતો પણ હોય છે.

અસંખ્ય સમયની એક **આવલિકા** થાય છે. અને અને એક મુહુર્તની આવલિકા ૧,૬૭,૭૭,૨૧૬ થાય છે. **મુહુર્ત** એટલે બે ઘડી [૪૮ મીનીટ] આવલિકા એટલે ૪૮ મીનીટનો ૧,૬૭,૭૭,૨૧૬ મો ભાગઃ તેટલા વખતને **આવલિકા** કહે છે. એક મીનીટનો ૩,૪૯,૫૨૫ મો ભાગઃ તે **આવલિકા**. આ ગણત્રી બરાબર યાદ રાખવી.

કર્મ બંધાયા પછી એક આવલિકા સુધી એમને એમ પડયું રહે છે. તેમાં ફેરફાર થતો નથી. તે **બંધાવલિકા** કહેવાય છે.

કર્મ બાંધતા એક સમય લાગે છે. પરંતુ એક આવલિકા સુધી એજ સ્થિતિમાં કર્મ રહે છે. તેથી તેને બંધાવલિકા કહે છે.

કર્મ બંધાયા પછી, **ને** ઉદયમાં આવવાની શરૂઆત ન થાય, ત્યાંસુધીના વખતને **અબાધા** કાળ કહે છે. કોઈપણ જાતની ખાસ બાધા જેટલા વખત સુધી ન થાય, તેટલા વખતને અબાધાકાળ કહેવાય છે.

પ્રશ્નો

૧. અબાધાકાળ એટલે શું ?
૨. અબાધાકાળની શરૂઆત કયારે થાય ?
૩. અબાધાકાળ થવાનું કારણ ?
૪. અબાધાકાળ પૂરો થયા પછી કર્મની શી સ્થિતિ થાય?
૫. આવલિકા એટલે શું ?
૬. આવલીકા એક મીનીટનો કેટલામો ભાગ ?
૭. મુહૂર્ત એટલે ?
૮. બંધાવલિકા એટલે ?

પાઠ ૧૨ મો :

નિષેક : અને ઉદયાવલિકા :

અબાધા કાળ પૂરો થતાંની સાથેજ પોતાનું બળ-ફળ-બતાવવા અધીરું થઈ રહેલું કર્મ, એકદમ કરણોના ઝપાટામાંથી છૂટીને, ફળ બતાવવાના માર્ગ તરફ દોડે છે. એ માર્ગ પણ એક આવલિકાના વખત જેટલો ગોઠવાય છે, તેથી તેને **ઉદયાવલિકા** કહે છે. ઉદયમાં આવવાના કાર્યક્રમનો એક આવલિકા જેટલો નિયત વખત, તે **ઉદયાવલિકા.**

દાખલા—તરીકે—હાસ્ય કર્મના અબાધા કાળનો મહિનો પૂરો થતાંની સાથે જ કરણોના પ્રપંચમાંથી છૂટેલું તે કર્મ, બીજો મહિનો બેસતાંની સાથે જ હસાવવાનું ફળ બતાવવા લાગે છે, એટલે કે—તે માણસને હસવું આવવા લાગે છે.

અબાધાકાળ પૂરો થતાંની સાથે જ એક આવલિકા સુધી જેટલા કર્મ પ્રદેશો આવે, તેટલાને ફળ બતાવવા દે, તેટલા વખતને ઉદયાવલિકા કહે છે. પરંતુ; ફળ તો અગિયાર મહિના ભોગવવાનું છે. એટલે એક આવલિકા પૂરી થતાં બીજી શરૂ થાય, એમને એમ અગ્યાર મહિના સુધી ચાલ્યા કરે. ને કેટલીયે ઉદયાવલિકાઓ પસાર

ઉદયાવલિકા એ કર્મોનો બહાર પડવાનો–ઉદયમાં આવવાનો માર્ગ છે. જેમ જેમ કર્મ ઉદયાવલિકામાં આવતાં જાય, અને ફળ બતાવતાં જાય, તેમ તેમ તે આત્મપ્રદેશોથી જુદા પડતા જાય છે–ખરી પડતાં જાય છે. ત્યારપછી તેનું નામ કર્મ ન કહેવાય. તે કાર્મણ વર્ગણા બની રહે છે.

કાળુજી ઠાકોરને કારખાનામાં મજુરી કરવા રાખ્યા, ત્યાંસુધી તે મજુર ગણાયા. એ કામની નોકરીમાંથી છુટયા એટલે પાછા **કાળુજી ઠાકોર** તરીકે હતા, તેમને તેમ ઓળખાવા લાગ્યા. માટીમાંથી ઘડો બનાવ્યો અને ઘડા તરીકે કામ આપ્યું. ત્યાંસુધી, તેનું નામ **ઘડો** કહેવાયું. ઘડો ફુટીને તેના ઠીકરાં થયાં, અને તે પણ ભાંગીને માટીમાં મળી ગયાં, એટલે પાછું તેનું નામ **માટી** હતું, તે ચાલુ થયું. એ પ્રમાણે કાર્મણ વર્ગણા જે સમયથી આત્મા સાથે ચોંટી, ત્યારથી તે ઠેઠ કર્મ તરીકેનું ફળ બતાવીને આત્માથી ખરી પડી–નિર્જરી ગઈ–જરી ગઈ, ત્યાંસુધી તેનું નામ **કર્મ** રહ્યું. તેની પહેલાં અને કર્મ મટયા પછી તેનું નામ **કાર્મણ વર્ગણા** રહે છે.

અગ્યાર મહિનામાં આવી ઉદયાવલિકાઓ કેટલી થાય?

ઘણી થાય.

ઉદયાવલિકા એટલે શું? એ તો માલુમ હશેજ?

હા, જી! ઉદયાવલિકા એટલે એક આવલિકા સુધી કર્મની ઉદયમાં આવવાની ક્રિયા ચાલુ રહેવી. આવલિકામાં કેટલો વખત થાય છે?

તે ૧૧ મા પાઠમાં સમજીને અમે યાદ રાખ્યું જ છે.

બરાબર છે. બીજે મહિનેથી શરુ થયેલી, ને બારમો માસ પૂરો થતાં સુધી ઘણી ઉદયાવલિકાઓ થઈ જાય છે, અને તે બધી ઉદયાવલિકાઓમાં કર્મનો ઉદય ચાલુ જ હોય છે. આ આખા ઉદય કાળને **નિષેક** કહે છે. બાર મહિનાની સ્થિતિના બાંધેલા કર્મનો એક મહિનો **અબાધા** કાળનો જાય, ને બાકીના અગ્યાર મહિના રહ્યા, તે **નિષેક કાળ**–કર્મનો ઉદય કાળ– કહેવાય.

અહીં એક વાત સમજવા જેવી છે, અને તે એ છે, કે–અબાધા કાળમાંથી છૂટેલું કર્મ ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ કરવા એકદમ જોસબંધ ધસે છે, તે વખતે શરુઆતમાં કર્મનો સૌથી વધારે જોસ–વેગ હોય છે, તેથી **પહેલી ઉદયાવલિકામાં** કર્મના ઘણા પ્રદેશોનો જથ્થો આવી પડે છે. પછી જેમ જેમ વખત જતો જાય છે, તેમ તેમ તેનો વેગ ઓચ્છો ઓચ્છો થતો જાય છે. છેવટે, બારમા મહિનાની છેલ્લી આવલિકામાં જોસ તદ્દન ઘટી ગયો હોય છે. એટલે, કે કર્મનો તદ્દન ઓચ્છો ભાગ–ઓચ્છા પ્રદેશો–તેમાં પ્રવેશ કરે છે.

આ રીતે વિચારતાં, આખા **નિષેક** દરમ્યાન ઉદયમાં આવેલા કર્મના જત્થાના સમૂહોનો આકાર **ગો–પુચ્છ–** ગાયના પુછડા–પ્રમાણે થાય છે.

પહેલી ઉદયાવલિકાથી માંડીને છેલ્લી ઉદયાવલિકા સુધીના આખા નિષેકનો આકાર તપાસશો, તો ગો–પુચ્છ જેવો જણાશે. શરુઆતમાં પહોળો ગોળ અને છેવટે

સાંકળા ગોળઃ જણાશે, ગો પૂચ્છનો આકાર એ પ્રમાણે હોય છે.

નિષેકની પહેલી ઉદયાવલિકામાં સૌથી વધારે પ્રદેશો આવે છે, પછી ઓછા ઓછા થતાં થતાં છેવટે ઘણાજ ઓછા થઇ જાય છે. તેથી, પ્રદેશના ઓછા વધતાપણાને લીધે ઉપર સૂચવેલો આકાર થાય છે.

૧. અનાજની કોઠીનું છિદ્ર ખુલતાંની સાથે જ એકાએક અનાજ બહાર ધસી આવે છે, તેમાં પ્રથમ અનાજ ઘણું બહાર આવે છે, ને પછી ઓચ્છું ઓછું આવે છે.

૨. દૂધનો ઉભરો પ્રથમ એકાએક આવે છે.

૩. નિશાળમાંથી નિશાળીઆ છુટે છે, ત્યારે શરૂઆતમાં એકાએક મોટું ટોળું બહાર ધસે છે, પછી ધીમે ધીમે ઓચ્છા થતા જાય છે, છેવટે, થોડા રહે છે, ને છેવટે નિશાળનો ઓરડો ને ચોક ખાલી થઈ જાય છે.

૪. બંદૂકની નળી રૂપ અબાધા માંથી છૂટી થયેલી ગોળીનો વેગ પ્રથમ ઘણો હોય છે, પછી ધીમે ધીમે વેગ ઘટતો જાય છે.

૫. જેમાં પૂરો ગર્ભ પાક થયો હોય, તેવાં વાદળાં માંથી પાણીનાં ફોરાં પ્રથમ જેટલા જોસથી અને તેમાં વધારે પ્રમાણમાં પાણી પડે છે, તેના કરતાં પછી જોસ ઓછો હોય છે, અને પાણી પડવાનું પ્રમાણ પણ ઓચ્છું થાય છે.

નિષેક-એટલેઃ છાંટવુંઃ સિંચવુંઃ વરસવું. અને તેને એવો શબ્દાર્થ પણ બરાબર છે.

નિ+સિચ્ ધાતુ [છાંટવું-વિગેરે] અર્થમાં. અ પ્રત્યય લાગીને ઇનો લોપ. ઇનો એ. સ્નોપ્. ચ્નો ક્ થવાથી નિષેકશબ્દ થયો છે, કર્મોનો ઉદય માટેનો વરસાદ.

એકી સાથે બધા કર્મો ઉદયમાં આવી જઈ એક જ ઉદયાવલિકા જેટલો નિષેક કેમ ન થાય? તેનો ખુલાસો વાદળાંના દાખલાથી થઈ જાય છે. વાદળું બરાબર પાકી ગયું હોય છે, ભરપૂર પાણીથી ભરેલું કાળું જણાય છે, પરંતુ જ્યારે તે વરસવા-નિષેક્ ફેરવા-માંડે છે. ત્યારે એકી સાથે ઢગલો થઈ પડતું નથી. પણ શરૂઆતમાં એકદમ ઘણા ફોરાંઓ જોસબંધ પડે છે, ને પછી પણ ફોરાં પડવાનો તે પ્રવાહ ચાલુ રહે છે. એમ ક્રમે ક્રમે વરસીને વાદળું ખલાસ થાય છે. તેમાં પ્રથમ વેગ વધારે હોય છે, ને ફોરાં પણ ઘણાં પડી જઇ, પાણી પણ વધારે પડે છે. પછી ધીમે ધીમે વેગ ઘટતો જઈ ઓચ્છાં ઓચ્છાં ફોરાંને ઓચ્છું ઓચ્છું પાણી પડે છે.

આ વાત બરાબર ઘટતી નથી.

કેમ ?

ઘણી વખત એવું જોવામાં આવે છે, કે–એક [illegible] વાદળું ચડી આવી ફોરાં પડવા માંડે છે, પાછળથી [illegible] થયા પછી, તેથી યે વધારે વેગમાં અને વધારે [illegible] લાગે છે.

તમારી વાત છે તો બરાબર. પરંતુ [illegible] વધારે ફોરાં પડવા માંડે છે. ત્યારે તેમાં [illegible]

ભળેલું હોય છે, તે પણ તે વખતે સાથે વરસે છે, અથવા તેમાં પવનનો વેગ વધવાથી ફોરાંમાં ઉદીરણા થાય છે. એટલે આપણને વધારે પડતાં લાગે છે. પણ જ્યાંરે પ્રથમનું કે સાથે ભળેલું વાદળું એકલું વરસે, તો તે શરૂઆતમાં ઘણા ફોરાંઓનો નિષેક કરે, અને પછી ધીમે ધીમે તેમાં ઘટાડો થતો જાય, માટે છેલ્લે ઓછાનો નિષેક કરે.

વરસાદનું દૃષ્ટાન્ત અહીં આખા વિષયમાં બહુ જ આબેહુબ બંધબેસતું હોય, એમ જણાય છે.

નિષેક:–

વરસાદનો–	કર્મનો–
૧. સૂર્યના તાપથી પાણીના સ્થૂલમાંથી આકાશમાં ઉડી શકે કે, અદ્ધર ચડી શકે, તેવાં તેટલાઃ અને પરમાણુઓનો સૂક્ષ્મ પરિણામ વરાળરૂપે તૈયાર થાય છે. અને તે વાયુના જોરથી અદ્ધર ચડે છે.	૧. પરમાણુઓ અને પરમાણુઓના બનેલા સ્કંધોઃ માંથી કર્મને યોગ્ય–કાર્મણ વર્ગણાઓને યોગ અને અધ્યવસાયના બળથી પોતાની તરફ ખેંચીને જીવ પોતાની સાથે મેળવી દે છે. તેને કર્મ બંધ કહે છે.
૨. આકાશમાં ચડ્યા પછી, તેના ઉપર હવાઃ પ્રકાશઃ પવનઃ ગરમીઃ વિગેરેથી બનેલા વિચિત્ર વાતાવરણની અસર સતત	૨. પછી, તેમાં જુદા જુદા કરણોની અસર અમુક વખત સુધી થાય છે, ને તે કર્મ ઉદયમાં આવવા લાયક થાય, ત્યાં સુધી

ચાલ્યા કરે છે, અને વાદળાં રૂપે થયેલી વરાળ આમથી તેમ ફર્યા કરે છે. તે વરાળનું પાણીને લાયક રૂપાંતર થવા લાગે છે. તેને ગર્ભકાળ કહે છે.

પછી બરાબર પાણી થતાં એકાએક તે વાદળું ખસી પડે છે, છતાં તે એકાએક ઢગલો થઈ વરસતું નથી, પણ કલાક: બે કલાક: અથવા અમૂક દિવસો: માં વરસીને ખલાસ થાય છે. તેને વર્ષાદ કાળ કહે છે

તેમાં અનેક અસરો: ને ફેરફારો: થાય છે. આત્માના ચાલુ વિચિત્ર વાતાવરણની પરિસ્થિતિની અસર બરાબર થાય છે, તે વખતને **અબાધા કાળ** કહીએ છીએ. ઉદયમાં આવવાને લાયકાતની તૈયારી થાય છે. ઉદયમાં આવી શકતું નથી. ઉદયાવલિકાની બાધા તેને નડતી નથી.

૩. પછી, એકદમ જોસથી કર્મ ઉદયમાં આવે છે, ને ઘણા કર્મ પ્રદેશો શરૂઆતમાં ઉદયમાં આવી જાય છે. પછી ધીમે ધીમે ઓચ્છા થતાં થતાં ઉદયમાં આવી ગયા પછી, જીવથી જુદા પાડી જાય છે. ઉદયમાં ધીમે ધીમે આવે છે, પરંતુ એકદમ એકજ ઢગલે ઉદયમાં આવી જતાનથી. આને **નિષેક કાળ** કહે છે

૪. તે વરસેલું પાણી જમીનમાં નદીઃ નાળાંઃ કે સમુદ્રમાંઃ ભરાઈ જાય છે. વળી વરાળ બનીને ઉપર પ્રમાણે તેનો ક્રમ ચાલુ રહે છે.	૪. ઉદયમાં આવી, ફળ બતાવી છુટી પડી ગયેલી કાર્મણ વર્ગણા વાતાવરણમાં ભળી જાય છે. અને ફરીથી વળી અધ્યવસાયઃ અને યોગના બળથી જીવ તેનેય કદાચ ગ્રહણ કરે ને કર્મ બનાવે છે. એમને એમ ક્રમ ચાલુ રહ્યા કરે છે.

ઉપરનું દૃષ્ટાંત બરાબર મનથી વિચારશો, એટલે કર્મના સંબંધમાં જ્ઞાન વધારે સંસ્કારી, અને અભ્યાસ વધારે પાકો થશે.

યાદ રાખજો કે-ઉદયાવલિકામાં આવેલાં કર્મ ઉપર કોઈપણ કરણની અસર પડતી જ નથી. જ્યાંસુધી કર્મ ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ ન પામ્યું હોય, ત્યાંસુધી તેના ઉપર કરણોની અસર પહોંચાડી શકાય છે. જો કોઈપણ કર્મઃ ભયંકર અસર ભોગવવી પડે તેવું બાંધ્યું હોય, છતાં જો-ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ થતાં પહેલાં તેના પર, સારું વર્તન રાખી કરણની અસર પહોંચાડીયે, તો તેમાંથી વખત-મુદતઃ અને રસઃ બન્નેય ઘટે છે. અથવા તદ્દન નાશ થઈ, તે કર્મ પ્રદેશો બીજા જ કર્મ પ્રદેશોમાં ભળી જઈ-સંક્રમ થઈ, બીજાની સાથે જ બીજા રૂપે જ ભોગવાઈ જાય છે. એટલે ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ થયા પહેલાં હજુ કંઈક આપણા હાથમાં બાજી રહે છે. જો આપણું

વર્તન સારું હોય, તો ભયંકર કર્મ પણ આપણા ઉપર પોતાની ભયંકર અસર ઉપજાવી શકતું નથી. અને જો આપણું વર્તન દુષ્ટ હોય, તો ઓછું ભયંકર કર્મ પણ વધારે ભયંકર બનીને ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ કરે છે. એટલે ભયંકર ફળ રૂપે પણ તેને ભોગવવું પડે, એવો પ્રસંગ બને છે.

નિષેકમાં પહેલી ઉદયાવલિકામાં કર્મોનો જથ્થો વધારે આવે છે, પછીની ઉદયાવલિકાઓમાં ઓછા ઓછા આવે છે, તેનું કારણ તો હવે સમજ્યા હશો જ. પરંતુ પછી પછી કેટલા કેટલા ઓછા આવે છે? તેનું લિસ્ટ આગળ ઉપર સમજાવીશું.

પ્રશ્નો.

૧૧. બીજી: ત્રીજી: એમ અનુક્રમે છેલ્લી: ઉદયાવલિકામાં પ્રદેશોનો પ્રવેશ કેવા ક્રમથી હોય ?

૧૨. એવો ક્રમ હોવાનું કારણ શું ?

૧૩. ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશેલા કર્મ ઉપર કયાં કયાં કરણની અસર થાય ?

૧૪. નઠારા કર્મને ભયંકર ફળ આપતાં અટકાવવાનું કયાં સુધી શક્ય રહે છે ?

૧૫. નિષેકનો શબ્દાર્થ કરો.

૧૬. ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ પામી ફળ બતાવ્યા પછી કર્મની શી દશા થાય ? ને તેનું નામ શું પડે ?

૧૭. સારું કર્મ કયાં સુધી નઠારું બની શકવાનો સંભવ રહે ?

અથવા તે પછી તે કર્મ તરીકે રહેતું નથી, અને આત્મા સાથે પણ તે લાગેલું હોતું નથી. તે વખતે તેની કર્મ તરીકેની **સત્તા**–આત્મા સાથે વિદ્યમાનતા હોતી જ નથી.

આ ઉપરથી, જ્યાં જ્યાં આગળ ઉપર પણ **સત્તા** શબ્દનો વ્યવહાર કરવામાં આવે, ત્યાં ત્યાં દરેક ઠેકાણે આત્મા સાથે કાર્મણ વર્ગણાનો સંબંધ થયો ત્યારથી, તે તેનો સંબંધ છૂટી જાય ત્યાં સુધીના કર્મની સ્થિતિ–વખત–લેવો. બંધ–થયો ત્યારથી કર્મની સત્તા વિદ્યમાનતા શરૂ થઈ. **અબાધા કાળ: કરણોની અસર: ઉદયાવલિકા: નિષેક:** એ બધું સત્તામાં જ થયું ગણાય.

ધારો, કે–એક માણસે હાસ્ય **કર્મ** બાંધ્યું, અને **રતિ કર્મ** [આનંદ આપે એવું કર્મ] પણ બાંધ્યું. તે બન્નેયની સ્થિતિનો નિયમ એક વર્ષનો થયો હોય, અને વર્ષ પૂરું થઈ, જ્યાં સુધી તે કર્મ આત્માથી છૂટા ન પડે, ત્યાં સુધી તે બન્નેય કર્મની **સત્તા** ગણાય.

હવે કદાચ, **રતિ કર્મ: હાસ્ય કર્મમાં સંક્રમણ** કરણના બળથી સંક્રમી જાય, તો–બંધ બન્નેયનો ગણાય, પણ **સંક્રમ** પછી **સત્તા** એકલા **હાસ્ય કર્મની જ** ગણાય. અને ઉદય તથા **નિષેક** પણ **હાસ્ય કર્મનો જ** થવાનો. તેથી હસવું આવે, ને રતિ–આનંદ–ઉત્પન્ન ન થાય. પરંતુ સંક્રમ્યા પહેલાં બન્નેયની, ને પછી એકની સત્તા ગણાય.

વળી, દુનિયાનો ખોટો ખ્યાલ બેસે તેવું મિથ્યાજ્ઞાન કરાવનાર **[મિથ્યાત્વ દર્શન મોહનીય]** કર્મ બાંધ્યું હોય, તેના ઉપર ઉપશમના: સંક્રમણાદિક કરણોની [illegible]થી:–

૧. તે કર્મનો અમૂક ભાગ તદ્દન ઝાંખુ મિથ્યાભાન કરાવે, તેવો બની જાય છે.

૨. તે કર્મનો અમૂક એક ભાગ મધ્યમ-મિથ્યાભાન કરાવે, તેવો બની જાય છે.

૩. અને તે કર્મનો અમૂક એક ભાગ તદ્દન મિથ્યાભાન કરાવે, તેવો બાકી રહે છે. એમ એક કર્મના ત્રણ ભાગ પડી જાય છે. તે વખતે બંધ તો માત્ર એકલા **મિથ્યા કર્મનો જ થયો હતો.** પણ તેના ત્રણ ભાગ પડી ગયા. તે ભાગો **ઉદયમાં** ફળ બતાવતી વખતે પણ જુદી જુદી અસર ઉપજાવશે. તેથી બંધમાં કર્મ એક હોવા છતાં સત્તા ત્રણ કર્મની ગણાય.

(૧) ઝાંખુ મિથ્યાભાન કરાવનાર કર્મ.

(૨) મધ્યમ મિથ્યાભાન કરાવનાર કર્મ.

(૩) તદ્દન મિથ્યાભાન કરાવનાર કર્મ.

એ ત્રણેય કર્મની સત્તા ગણાય, અને બંધ માત્ર એકલા મિથ્યાભાન કરાવનાર કર્મનોજ ગણાય.

આ રીતે, બંધાયેલા કર્મોની અને **સત્તામાં** રહેલા કર્મોની સંખ્યામાં કરણોને લીધે ફેર પડે છે. તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ આગળ ઉપર થશે.

અમોએ ઉદાહરણ તરીકે **હાસ્ય કર્મના બંધઃ અબાધાઃ ઉદયા વલિકાઃ નિષેકઃ** વિગેરે બતાવ્યા છે. પરંતુ, બીજા દરેક કર્મને માટે સામાન્ય રીતે એ પ્રમાણે સમજી લેવાનું છે. એક વર્ષ અને એક મહીનાનો વખત પણ માત્ર સમજાવવાને

માટેજ આપ્યો છે. હાસ્ય કર્મનો સ્થિતિબંધ અને અબાધાકાળ ચોક્કસ કેટલા છે? તે દરેકનો વિચાર કર્મના સ્થિતિબંધ અને અબાધા કાળના લિસ્ટમાં આવશે, ત્યારે ચોક્કસ સમજાશે.

કેટલા કર્મની સત્તા હોય? ને કયા કર્મનો સત્તાકાળ કેટલો હોય? તે પણ આગળ ઉપર સમજાવીશું. સત્તા શબ્દનો શબ્દાર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છેઃ—

અસ્ હોવું, ધાતુ. + અત્ વર્તમાન કૃદંતનો પ્રત્યય. અસ્ ના શરૂઆતના અનો લોપ થાય છે. સત્. સતો ભાવઃ=સત્ + તા=સત્તા. ભાવ અર્થમાં તા પ્રત્યય લાગીને શબ્દ બને છે. તેનો અર્થ-વિદ્યમાનતા-હોવાપણું-થાય છે.

પ્રશ્નો:—

૧. કર્મ અને કાર્મણ વર્ગણા એટલે શું?
૨. કર્મ નામ ક્યારે ગણાય? અને કાર્મણ વર્ગણા ક્યારે ગણાય?
૩. સત્તા એટલે?
૪. સત્તા કોની? અને કેટલી?
૫. બંધમાં અને સત્તામાંની કર્મ સંખ્યામાં ભેદ પડવાનું કારણ શું?
૬. અમુક કર્મનો બંધ થયો હોય, છતાં તેની સત્તા ન હોય, એવું ક્યારે બને?
૭. અમુક કર્મનો બંધ ન થયો હોય? છતાં તેની સત્તા હોય, એવું ક્યારે બને? દાખલા સાથે સમજાવો.

૮. કર્મની સત્તા ક્યારથી શરૂ થાય? અને ક્યારે પૂરી થઈ ગણાય?
૯. સત્તા દરમ્યાન કર્મ ઉપર શા શા બનાવો થાય? તે વિગતવાર સમજાવો.
૧૦ પહેલા ભાગમાં કર્મ વિશે મુખ્ય શું શિખ્યા? અને બીજા ભાગમાં મુખ્ય શું શિખ્યા? તે ટુંકામાં જણાવો. બીજી કઈ કઈ બાબતો વચ્ચે વચ્ચે સમજ્યા? તે પણ વિગતવાર જણાવી જાઓ જોઈએ.
૧૧. સત્તા શબ્દનો શબ્દાર્થ શો થાય? તે આવડતો હોય, તો કહો.

પાઠ ૨૪ મો :

સંગ્રહ :

વિદ્યાર્થિઓ !

બીજો ભાગ પૂરો થવા આવ્યો છે, પરંતુ, તેમાં સમજાવેલું બધું બરાબર યાદ છે કે?

હા. જી!

એમ? ત્યારે તો આજ નવો પાઠ બંધ રાખી, તમે કેવું યાદ રાખ્યું છે? એજ તપાસીએ, તો કેમ?

ઘણું સારું. અમારી પણ એજ ઇચ્છા છે.

ઠીક, ઠીક. ત્યારે તો હવે નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

પ્ર૦–કર્મ એટલે?

ઉ૦–આત્મા સાથે ચોંટેલી કર્મણ વર્ગણા.

પ્ર૦–આત્મા સાથે કાર્મણ વર્ગણા કેમ ચોંટતી હશે?
ઉ૦–આત્મામાં **યોગ** ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી આત્મા પોતાની જગ્યાએ રહેલી કાર્મણ વર્ગણાને પોતાની સાથે મેળવે છે.
પ્ર૦– "સાથે મેળવે છે." એટલે શું?
ઉ૦–આત્મા પર અસર કરે, તેવા સંસ્કાર, તે આવેલી કાર્મણ વર્ગણામાં ઉત્પન્ન કરે છે. તેનો સંબંધ તો જુના કર્મો સાથે થાય છે.
પ્ર૦ – કાર્મણ વર્ગણા કર્મરૂપે કેમ બને છે?
ઉ૦ – તેમાં **પરિણામ** પામવાનો–**સંયોગ** પામવાનો સ્વભાવ છે.
પ્ર૦ – **પરમાણુઓ** પરસ્પર કેમ ચોંટતા હશે?
ઉ૦ – પરમાણુઓમાં **સ્નેહ**-ચિકાશનો ગુણ હોય છે, તેથી–
પ્ર૦ = જુના કર્મો સાથે નવા કર્મો કેમ ચોંટતા હશે?
ઉ૦ – તે પણ સ્નેહ–ચિકાસને લીધે ચોંટે છે.
પ્ર૦ – ચિકાસ બાબત કંઈ વિસ્તારથી સમજાવશો?
ઉ૦ – ના. તેનો વધારે વિચાર અમારે આટલો જ નથી.
પ્ર૦ – જે સમયે, કાર્મણ-વર્ગણા અને આત્માનો સંબંધ થાય, તે વખતે કુલ કેટલી ક્રિયાઓ થાય?
ઉ૦ – ઘણી ઘણી ક્રિયાઓ થઈ જાય છે, તે નીચે પ્રમાણે:-

૧. **આત્મામાં યોગ સ્થાનકઃ અને અધ્યવસાય સ્થાનકઃ** ઉત્પન્ન થાય છે.
૨. કાર્મણ વર્ગણા ખેંચાઈને આત્મા સાથે ચોંટે છે.
૩. જુનાઃ અને નવાઃ કર્મ પરસ્પર ચોંટે છે.

४. દરેકના ભાગ પડી જાય– પ્રદેશબંધઃ થાય છે.
૫. દરેક ભાગના સ્વભાવ નક્કી થઈ, સ્વભાવ પ્રમાણે નામ પડે પ્રકૃતિબંધઃ થાય છે.
૬. દરેક પ્રકૃતિનો વખત નક્કી થઈ જાય–સ્થિતિબંધઃ થાય છે.
૭. દરેક પ્રકૃતિનો જુસ્સો–બળ અસરકારકતા નક્કી થાય–રસબંધઃ થાય છે.
૮. દરેક પ્રકૃતિનો દ્રવ્યઃ ક્ષેત્રઃ કાળઃ ભાવઃ અને ભવઃ નક્કી થાય છે,

પ્ર૦ – આ બધું કેટલા વખતમાં બને છે ?
ઉ૦ – એક, બે **સમયમાં** બને છે.
પ્ર૦ – આ બધું કરનાર કોણ ?
ઉ૦ – યોગ સ્થાનકઃ અને અધ્યવસાય સ્થાનકઃને લીધે આત્મામાં જાગ્રત થયેલા પ્રયત્ન વિશેષ-કે જેનું નામ **બંધન કરણઃ** છે, તે કરે છે.
પ્ર૦ – બંધ થયા પછી કર્મની શી શી દશા થાય ?
ઉ૦ – પછી **અબાધાવલિકામાં** પડ્યું રહે.
પ્ર૦ – ત્યાં નિશ્ચેષ્ટ પડ્યું રહે ?
ઉ૦ – ના, તેના ઉપર બંધની વ્યવસ્થા માટે **બંધનકરણનો** સપાટો ચાલુ હોય છે.
પ્ર૦ – પછી ?
ઉ૦ – પછી, અમે તેમ તે બીજા કોઈ પણ **કરણના** સપાટામાં આવે છે.
પ્ર૦ – કરણની અસરથી શું થાય ?

ઉ૦ – બંધાયેલા કર્મમાં અનેક જાતના ફેરફાર થઈ જાય.

પ્ર૦ – શા ફેરફાર થાય?

ઉ૦ – સ્થિતિ: તથા રસ: ઘટી જાય: વધી જાય: પરસ્પર પ્રકૃતિ: સ્થિતિ: રસ: પ્રદેશ: **સંક્રમી** જાય: **ઉપશાંત થાય:** અથવા: **ઉદીરાય** છે: બંધ વખતે ને પછી પણ **નિદ્ધત કે નિકાચના** પામે છે.

પ્ર૦ – પછી?

ઉ૦ – પછી, આ રીતે **અબાધા** કાળ પૂરો થાય, એટલે **નિષેક** કાળ શરૂ થાય.

પ્ર૦ – અબાધા કાળમાં કર્મ **નિશ્ચેષ્ટ** હોય?

ઉ૦ – ના, તેમાં ઉદયને લાયક તૈયારીઓ ચાલતીજ હોય છે. અને કરણોની અસર ચાલુ હોય છે.

પ્ર૦ – કરણ એટલે?

ઉ૦ – **યોગ સ્થાનક:** અને **અધ્યવસાય સ્થાનક**નું બળ:

પ્ર૦ – આઠેય કરણના નામ: અને કાર્ય: સમજાવો.

ઉ૦ – **બંધનકરણ** કર્મબાંધે.

સંક્રમણકરણ: કર્મને પરસ્પર સંક્રમાવે.

ઉદ્વર્તનાકરણ:-સ્થિતિ: અને રસ: વધારે.

અપવર્તનાકરણ:-સ્થિતિ અને રસ: ઘટાડે:

ઉદીરણાકરણ:-વખત પૂરો થયા પહેલાં કર્મને ઉદયમાં લાવે.

ઉપશમનાકરણ:-કર્મોને શાંત રાખે, એટલે ઉદયઃ ઉદીરણાઃ નિદ્ધતઃ અને નિકાચનાઃ એમાંનું કાંઇ પણ ન થવા દે.

નિદ્ધતિકરણ:-ઉદ્વર્તનાઃ અપવર્તનાઃ શિવાય કોઇપણ કરણની અસર કર્મની ઉપર ન લાગે, એવી કર્મની હાલત કરી મૂકે.

નિકાચનાકરણ:-કોઇપણ કરણની અસર કર્મ ઉપર ન થાય, એવી હાલતમાં કર્મને મૂકી દે છે.

---

૧. આપણા શરીરમાં આપણને પણ આવો જ કાંઇક અનુભવ થાય છે:- આપણે આપણા હાથમાં લઇને ખોરાકને મોંમાં મૂકીએ, ત્યારથી તેનો સંબંધ-બંધ શરીર સાથે શરૂ થયો. એમ સમજીએ.

એ ખોરાક ચવાઇને તેના બારીક ટુકડા થઇ હોજરીમાં જાય છે. અને હોજરીની ગરમી લાગીને તેનો રસ થાય છે. રસમાંથી ધાતુઓ બને છે. તેમાંથી ઉપધાતુઓ, મળો, વિગેરે બને છે.

ફરીથી ખાઇએ, ત્યારે પણ તેનું તે જ પ્રમાણ બને છે. છતાં બીજી વખતે ખોરાક લેતી વખતે-જુના ખોરાકના જે જે રૂપાંતરો થતા હોય છે, તેમાં ફેરફાર થવા માંડે છે. ખોરાક વધારે પડતો લેવાય, તો પ્રથમનો ખોરાક ખોટી રીતે આગળ ધકેલાય છે. ને કાચો રસ આવે છે. રસનું લોહી ન બનતાં કફમાં રૂપાંતર-સંક્રમણ થાય છે. તાવની ગરમી ઉત્પન્ન થઇ રસ સુકાઇને શોષણ થાય છે. વધારે ખાટો રસ ઉત્પન્ન થઇને હોજરીને આંતરડા પિત્ત અને કફથી ભરાઇ જાય છે. પવન દરેક ચીજોને આમથી તેમ લઇ જાય છે

પ્ર૦ – ઉદયાવલિકા એટલે ?

ઉ૦ – જે વખતમાં કર્મોનો ઉદય ચાલુ રહે, તે વખત.

પ્ર૦ – નિષેક એટલે ?

ઉ૦ – **અબાધા** કાળ પૂરો થયા પછીજ તુરત શરૂઆત થઈ, ઉદય કાળ પૂરો થાય ત્યાં સુધીનો, કર્મનો ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ. તે **નિષેકઃ**

પ્ર૦ – નિષેક એકધારો હોય છે, કે તેમાં ફેરફાર થાય છે ?–

ઉ૦ – નિષેક શરૂ થતાં જ એકદમ કર્મ ઉદયમાં આવે છે, તેથી પ્રથમ ઉદયાવલિકામાં પ્રદેશોનો જથ્થો

વમન કે વિરેચન કરનેરી વસ્તુ ખવાય છે, તો ગભોની ઉદીરણા થાય છે. લોહીનું દબાણ વધે છે, ના તે લોહીની ઉદીરણા થાય છે. કોઈ વખતે પિત્તનો ઉભરો આવે છે, પણ તેની દવા લેવાથી ને શાંત પડી જાય છે. અથવા થયેલ રોગ દવાના જોરથી શાંત પડ્યો રહે છે. દવાનું બળ ઘટતાં, અથવા તેવા નવા સંજોગો મળતાં પાછો રોગ એકાએક ફાટી નીકળે છે. એકજ ખોરાક જુદા જુદા અવયવો. જુદા જુદા સ્થાનો, જુદી જુદી ધાતુઓમાં જઈને જુદી જુદી અસર ઉત્પન્ન કરે છે. શરીરમાં થતી તમામ વિવિધ અસરોની અસરો કર્મો ઉપર પણ પડે છે. પિત્તમાં સુદર્શન ચૂર્ણનો રસ બળીને તે શુધ્ધ થાય છે. કફમાં ગોળ કે કફ કરે તેવી ચીજ ખાવાથી વધારો થાય છે. સુંઠ કે પીપરી મૂળ લેવાની કફ શુધ્ધ થાય છે. લંઘનથી પિત્ત ઘટીને શુધ્ધ થાય છે, ને તેનું લોહી પણ બની જાય છે. શરીરમાં થતા વિવિધ ફેરફારો સાથે, કર્મ ઉપર પડતી કરણોની અસરોની વિવિધતા ખૂબ સૂક્ષ્મતાથી ઘટાવી શકાય તેમ હોય છે. તે આગળ ઉપર વિસ્તારથી સમજાવીશું.

વધારે આવે છે, પણ ક્રમે ક્રમે, પ્રદેશોનો જથ્થો ઓછો ઓછો થતાં થતાં છેવટે તદ્દન ઓછો થયો હોય છે.

પ્ર૦ – સત્તા એટલે ?

ઉ૦ – વિદ્યમાનતા. કાર્મણ વર્ગણાની કર્મ તરીકેની વિદ્યમાનતા. જે સમયે કર્મનો બંધ થાય, ત્યાંથી માંડીને ઉદયની છેલ્લી અવસ્થા સુધી તેનું નામ કર્મ કહેવાય. ત્યાર પછી, તે કાર્મણ વર્ગણા કહેવાય છે. જેટલા વખત સુધી કાર્મણ વર્ગણા કર્મ કહેવાય છે, તેટલાજ વખતનું નામ સત્તા કહેવાય છે.

પ્ર૦ – સત્તામાં શું શું થાય ?

ઉ૦ – બંધઃ સંક્રમઃ વિગેરે [illegible] અને નિષેક રચનાઃ એ બધું [illegible]

પ્ર૦ – એક મુહુર્તની આવલિકા કેટલી ?

ઉ૦ – એક કરોડ, સડસઠ લાખ, [illegible] ને સોળ.

પ્ર૦ – એક મીનીટની આવલિકા કેટલી ?

ઉ૦ – ત્રણ લાખ, [illegible] પચ્ચીસ લગભગ આવલિકા [illegible] પાંચસોને

પ્ર૦ – જે વખતે એક [illegible] ત્યારે બીજાં કર્મનું [illegible] હોય છે;

ઉ૦ – જે વખતે એક કરણ ચાલુ હોય, તે જ કરણ બીજા કર્મ તરફ બીજી જ જાતના કરણ તરીકે અસર કરે, તેવું વિચિત્રતા ગર્ભિત તે કરણ હોય છે.

સારું, સારું. યાદ તો તો ઠીક રાખ્યું છે. આવીજ રીતે ખ્યાલ રાખશો, તો જરૂર તમે આ વિષયના સારા વિદ્વાન્ થશો. હવે થોડાજ વખતમાં આપણે ત્રીજો ભાગ ચલાવીશું.

ત્રીજા ભાગમાં શું આવશે ?
તેમાં ઉદય સંબંધી વિશેષ વિચાર આવશે.
તેમાં બહુ મઝાહ પડશે ?
હા, હા. તેમાંતો પૂછવું જ શું !